

Bağy Suçu ve Bağlılarla Mücadele:

Osmanlı Dönemi Fıkıh Kaynakları Ekseninde Mukayeseli Bir İnceleme

(The Crime of Rebellion and Combating Rebels:

A Comparative Study on The Axis of Ottoman Period Figh Sources)

Şükrü Şahin DÜGENCİLİ Abdurrahman HAÇKALI

Dr. Öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri

Rize | Türkiye

ssdugencili@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1177-4688>

<https://ror.org/0468j1635v>

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri

Rize | Türkiye

abdurrahman.hackali@erdogan.edu.tr

<https://orcid.org/0009-0004-9770-5302>

<https://ror.org/0468j1635v>

Makale Bilgisi

Makale Türü | Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi | 10/Ocak/2025

Kabul Tarihi | 17/Haziran/2025

Yayın Tarihi | 30/Haziran/2025

Bir İç- İki Dış Hakem

Çift Taraflı Kör Hakemlik

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Bu Makale iTenticate aracılığıyla taranmıştır.

Etik Bidirim | ilmiyat@gop.edu.tr

Lisans | CC-BY-NC-ND 4.0

Article Information

Article Types | Research Article

Received | 10/January/2025

Accepted | 17/June/2025

Published | 30/June/2025

One Internal- Two External Referees

Double-Blind Refereeing

Ethical principles were followed during the preparation of this study.

No conflict of interest declared.

This Article was scanned by iTenticate

Ethics Notice | ilmiyat@gop.edu.tr

Licence | CC-BY-NC-ND 4.0

Bu makale, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde Prof. Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman HAÇKALI danışmanlığında Şükrü Şahin DÜGENCİLİ tarafından yürütülmekte olan "Osmanlı Dönemi Fıkıh-Hukuk Literatüründe Devlete İsyan (Bağy) Suçu" adlı doktora tezinden üretilmiştir. 2025

This article has been written from a section of the doctoral dissertation titled 'The Crime of Rebellion Against (Baghy) the State in Ottoman Period Fiqh-Law Literature' being conducted by Şükrü Şahin DÜGENCİLİ under the supervision of Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI at Recep Tayyip Erdoğan University Institute of Graduate Studies. 2025

Atıf | Cite as:

Dügencili, Şükrü Şahin, Haçkalı Abdurrahman. "Bağy Suçu ve Bağlılarla Mücadele: Osmanlı Dönemi Fıkıh Eserleri Üzerinden Mukayeseli Bir İnceleme [The Crime of Rebellion and Combating Rebels: A Comparative Study On The Axis Of Ottoman Period Figh Sources]". Tokat İlmîyat Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat 13/1 (Aralık | December 2024), 63-89.

<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1617491> <https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

The Crime of Rebellion and Combating Rebels:

A Comparative Study on The Axis of Ottoman Period Fiqh Sources

Abstract: This study comparatively examines the treatment of rebellion in some major Ottoman period fiqh works *Jāmi‘al-fuṣūlayn*, *al-Tashīl sharḥ Latā‘if al-ishārāt*, *Mushtamil al-aḥkām*, *Durar al-ḥukkām sharḥ Gurar al-aḥkām*, *al-İdāḥ wa'l-İslāḥ*, *Multaqā al-abḥur*, *Tanwīr al-abṣār wa jāmi‘al-biḥār*, *Mus‘ifat al-ḥukkām ‘alā al-aḥkām*, *Minaḥ al-ghaffār*, *al-Durr al-mukhtār*, *Majma‘ al-anhur*, *al-Durr al-muntaqā* and *Radd al-muhtār*. These works were selected based on several factors: they were written during different Ottoman Empire periods; the reputation of both the works and their authors; some being accepted as legal codes and reference sources in their period, along with their subsequent influence and esteem. This study aims to reveal similarities and differences through a comparative examination of rebellion sections in works produced under Ottoman sovereignty. Additionally, it aims to address the topic of rebellion from a different approach by dividing the rebel combat process into "pre-armed conflict," "armed conflict phase" and "post-armed conflict" stages. These two aims are expected to contribute to the reflection of the period's legal perspective into the present day and understanding the developmental process of rebellion. The study uses a comparative analysis method and consists of two main sections besides the introduction and conclusion. The first section initially addresses how the topic of rebellion was generally included in pre-Ottoman Ḥanafī fiqh, followed by definitions of rebellion in Ottoman-period Ḥanafī fiqh works and the conditions derived from these definitions. The second section presents the process of combat rebels by classifying it into "pre-armed conflict," "armed conflict phase," and "post-armed conflict" stages and making comparisons between works. Through comparison, while narratives about rebellion in text and text-like works largely overlap, partial differences were also identified.

Keywords: Islamic Jurisprudence (fiqh), Rebellion (baghy), Ottoman Period, Insurgency, Comparative Analysis.

Bağy Suçu ve Bâğîlerle Mücadele:

Osmanlı Dönemi Fıkıh Kaynakları Ekseninde Mukayeseli Bir İnceleme

Öz: Bu çalışma, Osmanlı dönemine ait *Câmiu'l-fusûleyn*, *et-Teshîl şerhu Letâifi'l-işârât*, *Müştemilü'l-ahkâm*, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Gururü'l-ahkâm*, *Îzâhu'l-İslâḥ*, *Mülteḥa'l-ebḥur*, *Tenvîrü'l-ebṣâr ve câmiu'l-biḥâr*, *Müsifetü'l-ḥükkâm ale'l-aḥkām*, *Minehu'l-gaffâr*, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, *Mecmau'l-enhur*, *ed-Dürrü'l-müntekâ* ve *Reddü'l-muhtâr* isimli klasik fıkıh eserlerinde bağy konusunun işlenişinin mukayeseli bir şekilde incelenmesini konu edinmektedir. Osmanlı döneminin farklı zaman dilimlerinde kaleme alınmış olmaları, aynı zamanda gerek eserlerin gerekse de müelliflerinin şöhreti, bir kısmının dönemlerinde hukuk kodu ve başvuru kaynağı olarak kabul edilmesi, ayrıca sonraki dönemlerde gördükleri ilgi ve itibar, mezkûr eserlerin çalışma konusu olarak tercih edilmesinde belirleyici unsur olmuştur. Çalışmanın amacı, aynı devletin egemenliği altında ve farklı zaman dilimlerinde üretilen fıkıh eserlerinin bağy

bölümünün, mukayeseli bir şekilde incelenerek benzeşen ve farklılık arz eden yönlerin ortaya çıkarılmasıdır. İlaveten bâğîlerle mücadele sürecinin “silahlı mücadele öncesi”, “silahlı mücadele aşaması” ve “silahlı mücadele sonrası” şeklinde somutlaştırılarak, bağy konusunun farklı bir yaklaşımla ele alınmasıdır. Bu iki temel amacın temini neticesinde elde edilen tablonun, dönemin hukuki görünümünün günümüze yansımalarına, ayrıca bağyin gelişim sürecinin anlaşılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir. Çalışmada bu amaç doğrultusunda, karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışma giriş ve sonuç dışında iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ilk olarak, bağy konusunun Osmanlı öncesi Hanefî fıkında -genel olarak- nasıl yer aldığına temas edilmiş, sonrasında ise Osmanlı döneminde kaleme alınmış olan Hanefî mezhebi eksenli fıkî eserlerinde bağye dair tanımlar ile tanımlardan elde edilen şartlara yer verilmiştir. İkinci bölümde bâğîlerle mücadele süreci “silahlı mücadele öncesi”, “silahlı mücadele aşaması” ve “silahlı mücadele sonrası” şeklinde tasnif edilmiş ve konu mukayeseli olarak incelenmeye çalışılmıştır. Mukayese neticesinde metin türü ve metin ile şerhin iç içe geçtiği değerlendirilen muhtasar şerh türü (metin nitelikli) eserlerde bağye dair anlatımların büyük ölçüde örtüştüğü görülmekle birlikte, kısmî farklılıklar da tespit edilmiştir. Şerh ve hâşiye türü eserlerde ise ilgili konulara dair detaylı açıklamalar yapıldığı müşahade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Bağy, Osmanlı Dönemi, İsyan, Mukayese.

Giriş

Bağy, detayında farklılıklar arz etmekle birlikte anahatlarıyla “bir grup müslümanın, meşru devlet başkanını görevden uzaklaştırmak ve yönetimi ele geçirmek amacıyla haksız bir şekilde isyan etmesi” şeklinde tanımlanabilecek bir eylemdir.¹ Vukuu halinde devlet, isyancıların ikna edilerek içinde bulundukları isyan halini terk etmeleri için müzakere süreci işletebilecek veya isyanın bastırılması amacıyla silahlı mücadele yürütebilecektir. İkna yöntemiyle isyanın savuşturulması yönündeki hüküm, isyancıların müslüman olmaları nedeniyle canları ile mallarının muhafaza edilmesinin esas olduğu yönündeki ilkeye dayandırılmaktadır. Dolayısıyla da kendilerine zarar verilmeden sürecin sonlandırılması önceliklidir. Silahlı mücadele ise isyanın telafisi güç veya imkânsız neticelere sebebiyet vereceği yönünde bir kanaate ulaşılması halinde başvurulacak bir yöntemdir. Hucurât sûresinin “*Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah’ın emrine*

¹ Mahmud b. İsrail b. Abdülaziz Bedreddin Simâvî, *et-Teshîl şerhu Letâifi'l-işârât*, thk. Mustafa Bülent Dadaş (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 3/472; Fahreddin Yahyâ b. Abdullah er-Rûmî el-Mudurnî, *Müştemilü'l-ahkâm fi fetâvâ'l-Hanefiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 00570), 105b; İbrâhim b. Muhammed el-Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yayınları, ts.), 223; Ferâmurz b. Ali Mehmet Molla Hüsvrev, *Düreri'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*, thk. Heyet (İstanbul: Harf İlmi Araştırma ve Geliştirme Merkezi, ts.), 1/546; Abdurrahman b. Mehmed b. Süleyman Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur* (İstanbul: Eda Neşriyat, 1991), 1/707; Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî et-Timurtâş el-Gazzî, *Tenvîrü'l-ebâr ve câmiu'l-bihâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşit Efendi, 00183-003), 105b.

geri dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın...” meâlindeki dokuzuncu âyeti,² silahlı mücadele yöntemine mesnet teşkil etmektedir.³

Zâhiru’r-rivâye olarak bilinen Hanefî mezhebinin mutemed kaynaklarını bir araya getiren *el-Kâfi*’ye İmam Serahsî (öl. 483/1090 [?]) tarafından yazılan *el-Mebsût* isimli şerhte,⁴ bağı konusu “havâric” başlığı altında ele alınmıştır⁵ ki Cemel savaşına neden olan isyancılara “hâricîler” denilmesinin, bu başlığın seçilmesinde etkisi olduğu söylenebilir. Adı geçen eserde bağı konusu, kendisinden sonra yazılan fıkıh kitaplarına nispetle daha detaylı işlenmektedir.⁶ Sonraki dönem fıkıh eserlerinde ise isyancılar konusuna -çoğunlukla- “büğât” ya da “bağı” başlığı altında yer verilmektedir. Yine Hanefî mezhebinin mutemed kaynaklarından kabul edilen ve mezhebin konuyla ilgili genel görüşünü yansıtacağı düşünülen *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvi*, *Bedâiu’s-sanâi’ fi tertîbi’s-şerâi’* ve *Fethu’l-kadîr* isimli eserlerde bağı, genellikle hükümlerin delillerinin serdedilmesiyle ele alınmaktadır.⁷ Osmanlı dönemine gelindiğinde konu, metin türü⁸ ve metin nitelikli⁹ eserlerde ihtisar edilerek anlatılmaktadır. Bu bağlamda veciz ifadeler kullanılmakta, temel hükümlere yer verilmekte, çoğunlukla delillere değinilmemektedir. Ayrıca bağı ile ilgili bir eserin yer verdiği herhangi bir konunun, bir diğer eserde zikredilmediği vakidir. Bir başka ifadeyle her bir eserin, bağıye dair hükümlerin tamamını içerdiği söylenemeyecektir. Şerh türü eserlerde

² Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, çev. Hayrettin Karaman, vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), el-Hucurât 49/9.

³ Bu bilgiler için bk. Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472; Rûmî, *Müştemilü’l-ahkâm* (Yeni Cami, 00570), 105b; Halebî, *Mültekâ*, 223; Molla Hüsrav, *Dürerü’l-hükkâm*, 1/546; Şeyhîzâde, *Mecmau’l-enhur*, 1/707; Timurtâşi, *Tenvîrû’l-ebâr* (Reşit Efendi, 00183-003), 105b.

⁴ İlyas Kaplan, “Hanefî Mezhebinde Muteber Kaynaklar ve Mezhep İçi Tercihin İşleyişi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 18 (2011), 312, 315.

⁵ Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Hassân Abdülmennân (Ürdün: Beytü’l-Efkârî’-d-Devliyye, 2009), 1/1266.

⁶ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/1266-1273.

⁷ Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvi* (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2010), 6/99-112; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü’l-Hümâm, *Şerhu Fethi’l-kadîr ale’l-Hidâye şerhi Bidâyeti’l-mübtedî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 6/93-103; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi’ fi tertîbi’s-şerâi’* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 9/543-549.

⁸ Bilindiği üzere bir fıkıh eserini başka bir fıkıh eserinin teşkil ettiği zeminde yazma faaliyetine ve bu faaliyet sonucunda ortaya çıkan ürüne “şerh” adı verilmiş, şerhin esas aldığı kitap ise “metin” olarak nitelendirilmiştir. Bu bilgi için bk. Eyyüp Said Kaya, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/560-564. İncelemeye konu eserler de bu çalışmada, yapısal/karakteristik özelliklerine göre “metin türü” ve “şerh türü” olarak ifade edilmiştir.

⁹ Bu çalışmada “metin nitelikli” ifadesiyle, aslında şerh türü bir eser olmakla birlikte muhtasar içeriği/yapısı nedeniyle metin ile şerhin iç içe geçtiği değerlendirilen fıkıh eserleri kastedilmektedir. Örneğin *Letâifu’l-işârât* metin, *et-Teshîl* ise şerhidir. Ancak *et-Teshîl*, çoğunlukla birkaç kelimeyle kısa açıklamalar yaparak metni şerh etmektedir. Aynı durum (örneğin) metin türü *Gurerü’l-ahkâm* ile şerhi *Dürerü’l-hükkâm* için de geçerlidir. Yani mevzu bahis tür şerhler, üzerine yazıldığı metin türü eserdeki açıklamalar ve değindiği konulara dair detaya girmemekte, uzunca açıklamalara yer vermemektedir. Dolayısıyla metin ile şerh arasında -genellikle- çok önemli ve detaylı farklılıklar bulunmamaktadır. Bu hususa işaret edilmesi amacıyla, sözü edilen muhtasar tür şerhlere bu çalışmada “metin nitelikli” adlandırmasıyla yer verilmiştir.

ise konu nispeten detaylandırılmakla birlikte, metinde yer verilen ana çerçevenin dışına genelde çıkmamaktadır. Bu çalışmada incelenen ve Osmanlı'nın son dönem eserlerinden olan *Reddû'l-muhtâr* isimli hâşiyede, üzerine yazıldığı *ed-Dürri'l-muhtâr* esas alınmakla beraber, ilişkili farklı konulara da temas edilmektedir.¹⁰ İlâveten, son yüzyılda kaleme alınan çeşitli fıkıh eserlerinde de bağy konusuna yer verildiği görülmektedir.¹¹

Diğer taraftan İslam tarihinde, bir grup müslümanın isyan ederek görevden uzaklaştırdığı ilk devlet başkanının üçüncü Halife Osman b. Affân olduğu bilinmektedir. Ayrıca dördüncü Halife Ali b. Ebî Tâlip'e muhalefet eden ve "hâricîler" olarak bilinen kesim tarafından başlatılan isyan neticesinde ortaya çıkan savaş (Cemel) sırasında ve sonrasında cereyan eden hadiselerin,¹² İslam fıkıhında "bağy" konusuna kaynaklık eden en temel doneleri içerdiği söylenebilir. Nitekim Hanefî fıkıh eserlerinin bir kısmında, Cemel savaşı esnasında Hz. Ali'nin bâğîlerle ilgili uygulamalarına atıfta bulunmaktadır.¹³

Öte yandan, Osmanlı döneminde devlet başkanının görevden uzaklaştırılması hedeflenerek, bir başka ifadeyle kalkışmacıların talebi doğrultusunda değiştirilmesi amacıyla isyanlara teşebbüs edilmiş, girişilen isyanlardan bir kısmı başarıya ulaşmış ve neticesinde devlet yönetim katındaki etkin isimler veya doğrudan sultan görevden uzaklaştırılmış, bir kısmı ise başarısızlıkla sonuçlanmış ve eylemciler ya da sorumlular cezaî müeyyide ile karşı karşıya kalmıştır.¹⁴ İfade edilmeye çalışılan bu realiteden hareketle Osmanlı döneminde sıklıkla meydana geldiği anlaşılan isyan eyleminin başlangıcı, seyri ve sonrasına ilişkin hukuki hükümler ile bu gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan fikhî verilerin, döneme ait klasik fıkıh kitapları üzerinden -mukayese yöntemiyle- tespit edilmesinin değerli olduğu düşünülmektedir.¹⁵

¹⁰ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdulazîz el-Huseynî ed-Dımaşkî (İbn Âbidîn), *Reddû'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebşâr* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 6/410-421.

¹¹ Örnek olarak bk. Abdülkadir Üdeh, *et-Teşrü'l-cinâiyyü'l-İslâmî mukârinen bi'l-kânûni'l vazî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 2/673-705.

¹² Üçüncü Halife Osman b. Affân ile dördüncü Halife Ali b. Ebî Tâlip'in yönetimleri esnasında vuku bulan isyanlara dair ayrıntılı açıklamalar için bk. Hamdi Şahin, *Emeviler ve Emevi Devleti*, çev. Kasım Koç (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019), 167-208. Ayrıca bk. İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/438-443; Ethem Ruhi Fırlı, "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/371-374.

¹³ Örnek olarak bk. Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî et-Timurtâşî el-Gazzî, *Minehu'l-gaffâr şerh-u Tenvîri'l-ebşâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, (Yeni Cami, 00433), 275b-276a.

¹⁴ Osmanlı döneminde vuku bulan isyan örnekleri için bk. Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi: Resimli-Haritalı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 2/695-696, 2/776, 2/777-778, 2/811-813, 2/871-872.

¹⁵ İnceleme konusu klasik fıkıh eserleri, altı yüz yılı aşkın bir süre varlığını/egemenliğini sürdüren Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinden (1299-1453) yükselme devrine (1453-1579), duraklama döneminden (1579-1699) dağılma dönemine (1792-1922) kadar, farklı zaman dilimlerinde kaleme alınmıştır. Bu denli geniş bir yelpazede kaleme alınmış eserlerin incelemeye konu edilmesi, Osmanlı Devleti'nin her dönemine dair izlere muttali olunabileceği ve böylece bağy konusundaki genel fikhî anlayışa ilişkin bütüncül bir fikir elde edilebileceği düşüncesinden hareketledir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin egemenliğini sürdürdüğü zaman diliminde kaleme alınmış olan fetva kitapları da dönemin fikhî ve hukukî anlayışını yansıtmaları bakımından son derece önemli kaynaklardır. Ancak bu çalışmanın

1. Bağy

“Bağy/البَغْيُ”, sözlük anlamı itibarıyla istemek, haktan ayrılmak, haddi aşmak, zulmetmek, insanların kötülüğünü istemek, haksız yere yükselme arzusuyla sınırı çiğnemek, kıskançlık, kibir, fesat ve zulüm anlamlarını ifade etmektedir.¹⁶ Terimsel anlamı ise gerek Osmanlı öncesi fıkıh eserlerinde gerekse de Osmanlı döneminde kaleme alınan fıkıh kitaplarında yapılan açıklamalardan elde edilmektedir.

1.1. Bağyin Tanımı

Bağy, Hanefî mezhebinin temel kaynaklarında doğrudan ve teknik anlamda tarif edilmemiştir. Satır aralarında yapılan açıklamaların terimin tarifine delalet ettiği ya da bâğîlerin tanımlanmasıyla eylemin de tanımlandığı kanaatiyle hareket edildiği düşünülmektedir. Bu metot, Osmanlı dönemi fıkıh eserlerinde de kendini göstermektedir.

1.1.1. Osmanlı Öncesi Hanefî Fıkıh Eserlerinde Bağyin Tanımı

Hanefî mezhebinin temel kaynaklarından *el-Mebsût*'ta, müslümanların güven duyup itaat etmek suretiyle yönetici olarak belirlediği, otoritesi ve yönetim kabiliyetiyle can güvenliği, seyahat özgürlüğü ve genel emniyeti sağlayan devlet başkanına karşı ayaklanan müslüman bir gruba karşı, gücü yeten herkesin meşru devlet başkanının safında yer alarak savaşmasının vâcip olduğu ifade edilmektedir.¹⁷ Bu açıklamaların satır aralarından hareketle bağy, “işini layıkıyla yerine getiren ve toplumun güvenini kazanmış meşru bir devlet başkanına karşı, bir grup müslümanın ayaklanması” şeklinde tanımlanabilecektir. Bir başka Hanefî fıkıh eseri *Şerhu Muhtasari't-Tahâvi*'de isyancılar “kendilerince bir yoruma dayanarak devlet başkanına karşı haksızca ayaklanan güç sahibi müslüman topluluk” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁸ *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*'de ise “büyük ya da küçük her günahı küfür sayan bir yorumla adil bir devlet başkanına karşı ayaklanan, bu suretle de savaşı, kan dökmeyi ve (kendilerine karşı koyanların) mallar(ın)a el koymayı helal sayan güç sahibi bir topluluk” olarak tarif edilmiştir.¹⁹ Bu tanımdan yola çıkılarak, bağy eyleminden bahsedilebilmesi için isyancıların söz konusu eylemlerini (kendilerince) bir gerekçeye (yorum/te'vil) dayandırmaları, ayrıca güç sahibi, müslüman ve teşebbüslerinde haksız olmaları gerektiği neticesine ulaşılabilir. *Fethu'l-kadîr*'de ise bâğî için “meşru devlet başkanına itaatten ayrılan kimse” şeklinde kısa bir tanım zikredilmekte, bu tanımda da devlet başkanının meşruiyeti ön plana çıkarılmaktadır.²⁰ Sonraki dönem eserlerden *Reddül-*

hacmini aşacağı düşüncesiyle döneme ait fetva kitapları, incelemeye konu edilmemiştir. Öte yandan, Osmanlı dönemine ait fetva kitaplarında bağy konusunun nasıl yer aldığı hususu, bu makalenin üretildiği “Osmanlı Dönemi Fıkıh-Hukuk Literatüründe Devlete İsyân (Bağy) Suçu” adlı doktora tezinde, detaylıca ele alınmıştır.

¹⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab* (Kum/İran: Neşrî Edebi'l-Havza, 1984), 14/75-79.

¹⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/1266.

¹⁸ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvi*, 6/99.

¹⁹ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 9/544.

²⁰ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/93.

muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebşâr'da bâğîlere “meşru devlet başkanına karşı haksız bir şekilde başkaldıran kimseler” tanımıyla yer verilmiştir.²¹ Mezkûr tanımlardaki unsurlar dikkate alınarak bağy kavramının Hanefî mezhebinde, “güç sahibi müslüman bir topluluğun, kendilerince bir yoruma dayanarak, meşru devlet başkanını görevden uzaklaştırmak amacıyla, haksız bir şekilde başkaldırması/isyan etmesi” şeklinde bir tanımla yer tuttuğunu söylemek mümkündür.

1.1.2. Osmanlı Dönemi Hanefî Fıkıh Eserlerinde Bağyin Tanımı

Osmanlı döneminde kaleme alınan Hanefî eksenli fûrû fıkıh eserlerinin bir kısmında “bir grup müslüman devlet başkanına itaatten ayrılıp bir şehri/bölgeyi ele geçirirlerse...” şeklinde²² ya da benzer ifadelerle²³ bağy konusunun anlatımına başlanmakta, serdedilen anlatım biçimi ve tercih edilen cümlelerin, terimin tanımına delalet ettiği düşüncesiyle ayrıca tanımlama cihetine gidilmediği görülmektedir. Kendilerince haklı gördükleri bir te'vile dayanarak meşru devlet başkanına isyan eden kimselere bâğî denileceği yönündeki ifadelerle konu anlatımına başlandığı örneklerle de rastlanmaktadır.²⁴ Bâğîlere dair yapılan tanım ya da anlatımların bir kısmında “hurûc” ve “tegallüb” kavramları aynı anda tercih edilirken,²⁵ bir kısmında “tegallüb” ayrıntısına yer verilmeyerek, sadece “hurûc” eyleminin zikredilmesiyle yetinilmiştir.²⁶ Eserlerin bir kısmında, devlet başkanına itaatten ayrılan grubun müslüman oldukları/olmaları gerektiği açıkça belirtilirken,²⁷ bir kısmında ise bu kayda ihtiyaç duyulmadığı görülür.²⁸ Tanımların bir kısmında, kendisine karşı ayaklanılan devlet başkanının meşruiyetine sarahaten vurgu yapılırken,²⁹ çoğunda devlet başkanı (imâm) ifadesi mutlak anlamda (meşruiyet ile kayıtlıanmaksızın) verilir.³⁰ Bir kısım eserde, devlet başkanına karşı ayaklanan kesimin, söz konusu eylemi haksızca yapmasına

²¹ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 6/411.

²² Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472.

²³ Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm* (Yeni Cami, 00570), 105b; Halebî, *Mültekâ*, 223; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Mahmud b. İsrail b. Abdülaziz Bedreddin Simâvî, *Câmiu'l-fusûleyn* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2012), 12b.

²⁴ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707; Timurtâşî, *Tenvîrî'l-ebşâr* (Reşit Efendi, 00183-003), 105b; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 6/411; Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr* (Yeni Cami, 00433), 275b; Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî et-Timurtâşî el-Gazzî, *Müsifetü'l-hükkâm ale'l-ahkâm* (Amman: Dâru'l-Feth, 2007), 210.

²⁵ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Halebî, *Mültekâ*, 223.

²⁶ Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Şemseddin Ahmed b. Süleyman b. Kemal Kemalpaşazâde, *İzâhu'l-İslâh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Beyazıt, B8866), 104b; Timurtâşî, *Tenvîrî'l-ebşâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b; Simâvî, *Câmiu'l-fusûleyn*, 12b; Timurtâşî, *Müsifetü'l-hükkâm*, 210.

²⁷ Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Halebî, *Mültekâ*, 223.

²⁸ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472; Simâvî, *Câmiu'l-fusûleyn*, 12b; Timurtâşî, *Müsifetü'l-hükkâm*, 210; Timurtâşî, *Tenvîrî'l-ebşâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b.

²⁹ Simâvî, *Câmiu'l-fusûleyn*, 12b; Timurtâşî, *Tenvîrî'l-ebşâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b.

³⁰ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Kemalpaşazâde, *İzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b; Halebî, *Mültekâ*, 223; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Timurtâşî, *Müsifetü'l-hükkâm*, 210.

değilirden,³¹ diğer bir kısmında bu yönde bir detaya yer verilmemektedir.³² *Reddû'l-muhtâr*'da ise isyancıların güç ve izzet sahibi olmalarından (mene'a) bahsedilmektedir.³³ Söz konusu hususlara ilaveten, inceleme konusu eserlerin bir kısmında bağye ve/veya bâğîlere dair açıklamalar yapıldığı esnada, çeşitli başka fıkıh kaynaklarından yararlanıldığı/alıntılar yapıldığı müşahade edilmiştir.³⁴

1.2. Bağy Suçunun Oluşum Şartları

İsyancılara dair yapılan tanımlar ile konuyla ilgili anlatımlardan yola çıkılarak, bağy suçunu oluşturan şartları “topluluk olma”, “müslüman olma”, “haksız olma”, “güç sahibi olma” ve “te'vil” şeklinde sıralamak mümkündür. Zikredilen şartlara dair ayrıntılar, yine fıkıh kitaplarında yer alan açıklamalardan hareketle aşağıda serdedilmiştir:

1.2.1. Topluluk Olma

İlgili eylemin bağy sayılabilmesi için gerekli görülen unsurların başında eylemcilerin topluluk halinde bulunmaları şartı gelmektedir. Bu bağlamda, eserlerin bir kısmında “قَوْمٌ/kavm/kavim” ifadesine yer verilirken,³⁵ diğer bir kısmında “طَائِفَةٌ/tâife”,³⁶ “جَمَاعَةٌ/cemaat”³⁷ ve “فِئَّة/grup”³⁸ ifadeleri zikredilmektedir. Bazı eserlerde ise anılan bu kavramlar doğrudan yer almazken, konuya dair serdedilen anlatımlarda yer verilen “مُسْلِمُونَ” ve “خَارِجُونَ” şeklindeki (vd.) çoğul ifadelerden aynı sonuca ulaşmak mümkündür. Eserlerde eylemcilerin sayısına dair açık bir ifadeye/sınırlandırmaya yer verilme de, -diğer şartlarla birlikte değerlendirildiğinde- ilgili

³¹ Simâvî, *Câmiu'l-fusûleyn*, 12a; Timurtâşî, *Tenvîrû'l-ebşâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b; Timurtâşî, *Müsifetü'l-hükkâm*, 210.

³² Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Kemalpaşazâde, *Îzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b; Halebî, *Mültekâ*, 223; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b.

³³ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 6/412.

³⁴ *Mecmau'l-enhur*'da *Tenvîrû'l-ebşâr*'a; *ed-Dürü'l-müntekâ*'da *Fethu'l-kadîr*, *ed-Dürü'l-muhtâr* (Şerhu *Tenvîr*), *Kuhistânî* ve *el-Muhî'te*; *ed-Dürü'l-muhtâr*'da *Fethu'l-kadîr* ve *Câmiu'l-fusûleyn*'e; *Reddû'l-muhtâr*'da *Nehru'l-fâik*, *Fethu'l-kadîr*, *Kuhistânî*, *ed-Dürü'l-müntekâ* ve *İmâdiyye*'ye atıfta bulunulduğu ya da bu eserlerden alıntı yapıldığı görülmüştür. Mevzubahis konunun referans gösterilen mezkûr eserlerde anlatımı için bk. Timurtâşî, *Tenvîrû'l-ebşâr* (Reşit Efendi, 00183-003), 105b; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 6/99-102; Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefi *ed-Dımaşkî*, *ed-Dürü'l-muhtâr şerh-u Tenvîrî'l-ebşâr ve câmiil-bihâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 351; Şemsüddîn Muhammed b. Hüsâmiddîn el-Horasânî el-Kuhistânî, *Câmiu'r-rumûzi'r-rivâye fî şerhi Muhtasari'l-Vikâye*, thk. Muhammed Ahmed Abdulaziz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019), 4/243-247; Râdiyyüddin es-Serahsi, *el-Muhî'tü'r-radavî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2021) 5/339-342; Simâvî, *Câmiu'l-fusûleyn*, 12b; Sirâceddin İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, thk. Ahmed İzzü İnâye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 3/264-265; Ebü'l-Feth Zeynüddin el-İmâdî, *Fusûlu'l-ihkâm fî usûli'l-ahkâm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 00525), 9b; Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefi *ed-Dımaşkî*, *ed-Dürü'l-müntekâ fî şerhi'l-Mültekâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/514-515.

³⁵ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Halebî, *Mültekâ*, 223; Kemalpaşazâde, *Îzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b.

³⁶ Simâvî, *Câmiu'l-fusûleyn*, 12b.

³⁷ Timurtâşî, *Tenvîrû'l-ebşâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b.

³⁸ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 6/411.

eylemi yönetim için tehlikeli kılacak nitelikte bir sayısal çoğunluktan bahsedildiği sonucuna varılabilir.³⁹ Netice itibarıyla bağy, devlet başkanı ve/veya yönetim kademesi için tehlike arz edecek nitelikte bir grup/topluluk/örgüt tarafından gerçekleştirilebilecek bir eylem olup tek bir kişiden sâdır olan bireysel eylemlere ya da yönetim için tehlike teşkil etmeyecek nitelikte bir grup tarafından icra edilen hareketlere bağy denilemeyecektir.⁴⁰

1.2.2. Müslüman Olma

Konuya ilişkin fıkıh kitaplarında yapılan açıklamalarda, eylemin bâğy sayılabilmesi için eylemcilerin müslüman olmaları gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Bu noktada bazı eserlerde isyancı grup için “قَوْمٌ مُسْلِمُونَ/müslüman topluluk”,⁴¹ bazılarında “جَمَاعَةٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ/müslümanlardan bir grup”⁴² ya da “طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ/bir grup mümin”⁴³ ifadesi sarf edilmektedir. Bununla birlikte *et-Teshîl*’de isyancılar için “müslüman” ibaresi sarahaten geçmese de, konuyla ilintili anlatımların aynı noktaya vardığını söylemek mümkündür.⁴⁴ Diğer taraftan *ed-Dürrü’l-muhtâr*’da hâricîler hakkında kullanılan “...kalkıştıkları eylemi dayandırdıkları bir gerekçe (te’vil) olması nedeniyle biz onları tekfir edemeyiz/kâfir sayamayız...” şeklindeki ibare, isyancıların İslâm dairesinde oldukları/sayıldıkları hususunu ön plana çıkarmaktadır.⁴⁵ Bağy suçunun oluşumu için fıkıh kitaplarında açıkça zikredilen “müslüman olma” şartı/unsuru, Hucurât sûresinin “*Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah’ın emrine geri dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın...*” meâlindeki dokuzuncu âyetinde⁴⁶ yer alan sarih ifadelerden (iki mümin grup) elde edilmektedir.⁴⁷ Bununla birlikte isyancılar, gayrimüslim halk kesiminden de olabilir. Ancak gayrimüslimlerin isyanına karşı devletin tutumu ile müslümanlar tarafından vuku bulan isyana karşı devletin takınacağı tavır ve neticesinde ortaya çıkan/çıkacak olan ilgili hukuki hükümler arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır.⁴⁸

³⁹ Bu ifade örnekleri için bk. Molla Hüseyin, *Dürrü’l-hükkâm*, 1/546; Halebî, *Mültekâ*, 223; Kemalpaşazâde, *Îzâhu’l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b. Timurtâşî, *Müsifetü’l-hükkâm*, 210.

⁴⁰ Benzer bir değerlendirme için bk. Adnan Akalın, *İslam Hukukunda Devlete İsyân Suçu* (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 163; Sabri Erturhan, *İslâm Ceza Hukuku* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020), 281.

⁴¹ Rûmî, *Müştemilü’l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Molla Hüseyin, *Dürrü’l-hükkâm*, 1/546; Halebî, *Mültekâ*, 223; Kemalpaşazâde, *Îzâhu’l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b.

⁴² Timurtâşî, *Tenvîrü’l-ebşâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b.

⁴³ Simâvî, *Câmiu’l-fusûleyn*, 12b.

⁴⁴ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472.

⁴⁵ Haskefî, *ed-Dürrü’l-muhtâr*, 351.

⁴⁶ el-Hucurât 49/9.

⁴⁷ Bu noktaya delalet eden açıklamalar için bk. Serahşî, *el-Mebsût*, 1/1266; Erturhan, *İslâm Ceza Hukuku*, 279.

⁴⁸ Bazı fıkıh kitaplarının bağy bölümünde zimmi isyanına dair yer verilen açıklamalara, bu çalışmanın hacmini aşacağı düşüncesiyle temas edilememiştir. Bununla birlikte mezkûr konuya ilişkin detaylar, bu makalenin üretildiği “Osmanlı Dönemi Fıkıh-Hukuk Literatüründe Devlete İsyân (Bağy) Suçu” adlı doktora tezinde ele alınmıştır. Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 6/415.

1.2.3. Te'vil/Şüphe/Yorum

Bâğîler için “bir araya gelmek suretiyle bir bölgeyi/şehri ele geçiren ve kendilerince bir te'vile dayanarak ve yönetim hakkının kendilerinde olduğunu iddia ederek devlet yanlısı vatandaşlara (ehl-i adl) karşı savaşan güç sahibi bir topluluk” şeklinde yapılan tanımdan hareketle, bağyin tahakkuku için gerekli görülen bir diğer unsurun, eylemcilerin teşebbüs ettikleri isyanın haklılığına dair kendilerince bir argüman ileri sürmeleri veya yoruma sahip olmaları (te'vil) gerektiği anlaşılmaktadır.⁴⁹ *Mecmau'l-enhur*'da, eylemcilerin bâğî sayılabilmeleri için giriştikleri isyan hareketinde kendilerinin hak, devlet başkanının ise yanlış (batıl) üzere bulunduğu kanaatiyle hareket etmeleri ve bu kanaatlerinde yersiz dahi olsa belli bir yoruma dayanmaları gerektiği açıkça dile getirilmektedir.⁵⁰ Ayrıca sözü edilen “yanlışlık” iddiası, öznel/sübjektif olmalıdır. Nitekim İbn Âbidîn “te'vil” kavramını açıklarken, kalkışmaya mesnet olarak görülen olayın/davranışın, eylemciler tarafından yanlış yorumlanan bir delilden ibaret olduğunu söylemektedir.⁵¹ Öte yandan, isyancıların eylemlerine dayanak olarak ileri sürdükleri mevzubahis unsur, şerh türü eserlerin bir kısmında “te'vil” şeklinde ifade edilmektedir.⁵² *Mecmau'l-enhur*'da söz konusu “yorum” unsuruna -diğer eserlerden farklı olarak- “te'vil” kavramıyla değil de, anlam itibarıyla aynı noktaya delalet eden “şüphe” kavramıyla yer verilmektedir.⁵³ Bu noktada *ed-Dürri'l-müntekâ* da aynı yaklaşımı sergilemektedir.⁵⁴ Bu farklılık, aynı anlamın farklı lafızla ifade edilmesi dışında başka bir ayrıntı içermemektedir. Hâricîler özelinde ise, devlet başkanının küfür veya günah olarak değerlendirdikleri bir yanlışlık üzere bulunduğu, bu nedenle de kendisiyle savaşılmasının vâcip olduğu yönünde bir yoruma dayanarak Hz. Ali'ye isyan ettikleri hususu, eserlerde yer almaktadır.⁵⁵ Nitekim Hz. Ali'ye karşı ayaklanılmasına gerekçe gösterilen hakem olayı ve bu olay nedeniyle devlet başkanının ve taraftarlarının kâfir sayılmaları, hâricîlerin öznel değerlendirmelerinden ibarettir.⁵⁶ Netice itibarıyla devlet başkanı itaatten ayrılan kimseler, herhangi bir te'vil ileri sürmemeleri halinde bâğî sayılmayacaklar, eylemleri ise “eşkıyalık” hareketi olarak değerlendirilecektir.⁵⁷

1.2.4. Haksız Olma

İlgili eylemin bağy sayılabilmesi için eylemcilerin başkaldırı hareketine dayanak olarak ileri sürdükleri argümanın/iddianın “haksız” olması gerekmektedir. *Câmiu'l-fusûleyn*, *Tenvîrü'l-ebşâr* ve

⁴⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/412-413.

⁵⁰ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707.

⁵¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/412.

⁵² Haskefi, *ed-Dürri'l-muhtâr*, 351; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/412-413.

⁵³ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707.

⁵⁴ Haskefi, *ed-Dürri'l-müntekâ*, 2/515. Bu eser, Şeyhîzâde'nin *Mecmau'l-enhur* ve metni *Mülteka'l-ebhur* ile birlikte basılmış nüsha üzerinden incelenmiştir. Üzerinde inceleme yapılan nüsha *Mecmau'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur ve meahû ed-Dürri'l-müntekâ* adıyla basılmıştır. Ayrıca *ed-Dürri'l-müntekâ*'da bu noktada yapılan açıklamalar, *Câmiu'r-rumûz*'a dayandırılmıştır. Bk. Kuhistânî, *Câmiu'r-rumûz*, 4/244.

⁵⁵ Haskefi, *ed-Dürri'l-muhtâr*, 351.

⁵⁶ Haskefi, *ed-Dürri'l-muhtâr*, 351; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/412-413.

⁵⁷ Haskefi, *ed-Dürri'l-müntekâ*, 2/515. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/412.

Mecmau'l-enhur isimli eserlerde isyancılar için zikredilen “devlet başkanına haklı bir gerekçeyle dayanmaksızın başkaldıran kimseler” şeklindeki tanım⁵⁸ dikkate alındığında, eyleme dayanak teşkil eden argümanların “haksız” olması durumunda eylemcilerin isyancı olduklarına hüküm verilebilecektir. Osmanlı dönemi fıkıh eserlerinde bağy konusunun anlatımı esnasında yapılan açıklamaların, kalkışma eylemine gerekçe olarak ileri sürülen haksız argümanın mahiyetine dair fikir verdiği söylenebilir. Bu bağlamda eylemciler, yönetimde hak sahibi oldukları (imâret) ve egemenliğin (vilâyet) kendilerinde olması gerektiği iddiasında bulunarak devlet başkanına itaatten ayrılmalari halinde isyancı sayılacaklardır.⁵⁹ Bir başka ifadeyle bağliler, idarenin/devlet başkanının zulüm içerikli ya da haksız herhangi bir uygulaması nedeniyle eylem yapan kimseler değil de devlet başkanını haksızca görevden uzaklaştırmak amacıyla isyana girişen, yani sadece kişisel iktidar ve/veya menfaat amaçları doğrultusunda ya da karşılığı olmayan yersiz bir gerekçeyle başkaldıran kimselerdir. Şayet devlet başkanının zalimane ve haksız bir davranışı ya da yönetimi söz konusu değilse, eylemciler tarafından ileri sürülen te'vilin/haklılık iddiasının geçerli sayılmadığı, girişilen isyanın da yönetimi ele geçirmek amacı taşıdığına dair bir değerlendirmeye hareket edildiği anlaşılmaktadır.

1.2.5. Güç ve İzzet Sahibi Olma

Bağy eylemine ve bağlilere ilişkin bazı şerh türü fıkıh eserleri ile *Reddü'l-muhtâr* isimli hâşiyede yapılan açıklamalarda, devlet başkanına itaatten ayrılan müslüman topluluğun “*men'e'a*” vasfına sahip olması gerektiğinden bahsedilmektedir.⁶⁰ Sözlük anlamı itibarıyla “güç, kuvvet, direnç, izzet ve şeref” anlamlarına gelen “*men'e'a*”,⁶¹ bağy konusu bağlamında da hemen aynı anlamlarda kullanılmaktadır. *Mene'a* özelliği taşıyan topluluk, her isteyenine karşı koymaya muktedir olamayacağı türden bir üstünlük taşımaktadır.⁶² Nitekim “bir araya gelmek suretiyle bir bölgeyi/şehri ele geçiren ve yönetim hakkının kendilerinde olduğu iddiasıyla devlet yanlısı vatandaşlara karşı savaşan güç ve itibar sahibi bir topluluk” şeklindeki tanım,⁶³ bağliler için “*men'e'a*” şartının gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu açıklamalardan hareketle, “isyancı topluluğun *men'e'a* vasfına sahip olması” ile “teçhizat ve askeri güç ile kamuoyundaki saygınlıkları

⁵⁸ Timurtâşî, *Tenvirü'l-ebâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b; Simâvî, *Câmiu'l-fusûleyn*, 12b; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707.

⁵⁹ Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105a; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/411-412.

⁶⁰ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/412. *Reddü'l-muhtâr*'da “*men'e'a*” kavramına ilişkin yapılan bu açıklama *el-Misbâh* isimli kamustan iktibas edilmiştir. Bk. Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehş Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî, *Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-Şerhi'l-kebîr li'r-Râfî*, thk. Abdülazîm eş-Şenâvî (Beirut: Mektebetü Lübnan, 1987), 222. Ayrıca “*men'e'a*” kavramına dair *Mecmau'l-enhur*'da yapılan açıklamalar esnasında *Câmiu'r-rumûz*'a atıfta bulunmaktadır. Bk. Kuhistânî, *Câmiu'r-rumûz*, 4/243.

⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 8/343-344. Bu anlam için ayrıca bk. Kadir Güneş, *Arapça – Türkçe Sözlük* (İstanbul: Mektep Yayınları, 2010), 1130.

⁶² İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/412.

⁶³ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/412. *Reddü'l-muhtâr*'da zikredilen bu tanım, *el-İhtiyâr*'dan nakledilmiştir. Bk. Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996) 4/151-153.

bakımından bilinir olmaları, bu özellikleri nedeniyle başka kişi ve odakların kendilerine karşı cephe almaktan çekindiği bir yapı” kastedildiği söylenebilir. Eylemci topluluk, sözü edilen bu özelliklere sahip olması, dolayısıyla da “mene’a sahibi olmak” şartını taşıması durumunda isyancı sayılacaktır. Anlaşılan o ki; ilgili grup ancak bu şartı taşıması halinde devlet başkanı ve yönetim kademesi için tehlike teşkil ettiğinden “bâğîler” olarak değerlendirilecek, binaenaleyh devlet güçleri tarafından kendilerine karşı takınılacak tavır da bu duruma göre şekillenecektir. Aksi takdirde teşebbüs ettikleri eylem salt bir (protesto) eylem(i) olarak kalacak ve bağy olarak değerlendirilmeyecek, kendileri de bâğî sayılmayacaklardır.

2. Bâğîlerle Mücadele

İnceleme konusu fıkıh kitaplarında yapılan açıklamalardan hareketle, bâğîlerle mücadele sürecinin “silahlı mücadele öncesi”, silahlı mücadele aşaması” ve “silahlı mücadele sonrası” şeklinde tasnif edilmesi mümkündür.

2.1. Silahlı Mücadele Öncesinde Yapılabilecekler

İsyan girişimi söz konusu olduğunda, silahlı mücadeleye teşebbüs edilmeden isyanın savuşturulması için devlet başkanı tarafından başvurulabilecek yöntemler bulunmaktadır. Bu noktada birbiriyle bağlantılı olduğu anlaşılan iki uygulama söz konusudur.

2.1.1. Devlet Başkanının İsyancılara Yönelik “Vazgeçme” Çağrısı

İsyan girişimi söz konusu olduğunda devlet başkanı ilk aşamada isyancılarla diyalog kurarak içinde bulundukları isyan halini terk etmeleri ve itaat çizgisine dönmeleri yönünde kendilerine çağrıda bulunabilecektir.⁶⁴ Eserlerde, devlet başkanı tarafından yapılacak davete ilişkin aynı noktaya dönük farklı ifadeler zikredilmektedir. Bu çerçevede *Îzâhu'l-İslâh*, *Dürerü'l-hükkâm* ile *Mültekâ*'da “إِلَى الدَّوْمَةِ” ifadesi kullanılarak, isyancıların içinde bulundukları isyan halini terk etmelerine yönelik davete vurgu yapılmaktadır.⁶⁵ *Müştemilü'l-ahkâm*'da “إِلَى الدَّوْمَةِ” ifadesiyle beraber “إِلَى الْجَمَاعَةِ” ibaresi kullanılarak isyancıların topluma eklemelenmeye çağrılmasına işaret edilmektedir.⁶⁶ *Tenvîrü'l-ebzar* ile *et-Teshîl*'deki “إِلَى”/kendisine” ve aynı anlamdaki “إِلَى نَفْسِهِ” tercihleriyle de doğrudan devlet başkanı(na itaat) merkeze konulmaktadır.⁶⁷ Devlet başkanının isyancıları neye davet edeceğine ilişkin serdedilen mezkûr ifadeler, bu çalışmaya konu şerh ve hâşiye türü eserlerde de “topluma eklemelenmek” ve “devlet başkanına itaat etmek” şeklinde benzer anlamlarla açıklanmaktadır.⁶⁸

⁶⁴ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Halebî, *Mültekâ*, 223; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Kemalpaşazâde, *Îzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b; Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebzar*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b.

⁶⁵ Halebî, *Mültekâ*, 223; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546-547; Kemalpaşazâde, *Îzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b.

⁶⁶ Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b.

⁶⁷ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472; Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebzar*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b.

⁶⁸ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707; Haskefî, *ed-Dürü'l-müntekâ*, 2/515; Haskefî, *ed-Dürü'l-muhtâr*, 351-352; Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276a; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/410-421.

2.1.2. Eylemcileri İsyana Sevk Eden Gerekçelerin Giderilmesine Yönelik Çalışmalar

Devlet başkanı tarafından eylemcilerle/isyancılarla kurulacak diyalog salt çağrıdan ibaret olmamalıdır. Bahsi edilen çağrı içeriğinde eylemcileri isyana sevk eden nedenler ile zihinlerinde oluşan şüphelerin öğrenilmesi ve giderilmesine yönelik ikna edici açıklamalara yer verilmeli ya da bu noktada çalışmalar yapılmalıdır. Bu suretle de ileri sürdükleri argümanların geçersiz, taşıdıkları endişenin de yersizliği hususunda kendilerine güvence verilmesi esas kabul edilmelidir.⁶⁹ İsyandan vazgeçilmesi noktasındaki davetin ardından isyana iten endişelerin/gerekçelerin ve/veya isyana dayanak olarak zihinlerde oluşan şüphelerin giderilmeye çalışılması, devlet başkanına düşen bir diğer sorumluluk olarak dikkat çekmektedir. Eserlerde bu anlam “كَشَفَ شُبُهَاتِهِمْ”,⁷⁰ “يَكْشِفُ شُبُهَاتَهُمْ”⁷¹ ve “كَشَفَ عَنْ شُبُهَاتِهِمْ”⁷² şeklindeki ibarelerle (keşfü’ş-şüphe) dile getirilmektedir. Diğer taraftan teşebbüs ettikleri isyan halini terk ederek topluma katılmalarını temin amacıyla, isyancıların şüphelerinin giderilmesine ve taşıdıkları endişenin ortadan kaldırılmasına yönelik aksiyon, “savaş” ve “anlaşma” şeklindeki iki seçenekten en uygunudur.⁷³ Devlet başkanı ya da görevlendirdiği yetkililer tarafından, eylemcilerin ileri sürdükleri gerekçenin yersiz olduğu yönündeki ikna gayreti ve taşıdıkları şüphelerin giderilmesi amacına yönelik tutum, fikhî açıdan vâcip olmayıp devlet başkanının tercihine bağlıdır. Zira isyanı kafasına koymuş, bu yönde vaziyet almış ve harekete geçmiş kimseler, teşebbüs ettikleri eylemin suç teşkil ettiğini, dolayısıyla da devlet güçlerinin kendilerine nasıl tavır alacağını, bu cümleden olmak üzere ehl-i harp ve mürtetlere yönelik muamelede olduğu gibi kendilerine de silahlı müdahalede bulunulacağını bildiklerinden, devlet tarafından herhangi bir sağduyu çağrısı yapılmaksızın doğrudan silahlı mücadele aşamasına geçilebilecektir.⁷⁴ Bununla birlikte her ne kadar zorunlu olmadığı ifade edilse de, eserlerdeki ilgili açıklamaların satır aralarından hareketle çağrı ve ikna yönteminin esas kabul edildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan isyancıların içinde bulundukları durum ile elde edilen diğer karinelere hareketle çağrı ve iknaya mahal olmaksızın doğrudan silahlı müdahalenin gerektiği yönünde bir kanaate ulaşılması halinde, silahlı müdahale seçeneğine başvurulmasında bir mahzur bulunmamakta, hatta bu tutum, daha sağlıklı ve hızlı sonuç elde edilmesi bakımından isabetli olabilecektir.⁷⁵

⁶⁹ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/415.

⁷⁰ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472; Halebî, *Mültekâ*, 223; Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b.

⁷¹ Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/546.

⁷² Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Kemalpaşazâde, *İzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b.

⁷³ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707; Haskefî, *ed-Dürrü'l-müntekâ*, 2/515.

⁷⁴ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/415. *Reddü'l-muhtâr*'da “keşfü’ş-şüphe”ye dair yapılan açıklamalar esnasında *Bahru'r-râik*'den yararlanılmıştır. Bk. Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî (İbn Nüceym), *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 5/235.

⁷⁵ Bu tespite delalet edecek açıklamalar için bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/415.

2.1.3. İsyanın Terkedilmesi Çağrısına İcabet Edilmesi

Devletin “davet” ve “şüphelerin giderilmesi” yönündeki tutumu üzerine isyanın terkedilmesi durumunda, isyancılara nasıl davranılacağına dair fıkıh eserlerinin çoğunluğunda herhangi sarıh bir açıklama yapılmamakta ve doğrudan isyana devam edilmesi haline ilişkin hükümlere geçilmektedir.⁷⁶ İsyandan vazgeçilmesi için “çağrı” yapılması ve isyana sevk eden gerekçelerin giderilmesine dönük çaba gösterilmesi şeklindeki tutumun esas ve öncelikli kabul edilmesinin, isyan halini terk edenlere yönelik herhangi bir yaptırım uygulanmayacağına zımnen delalet ettiği düşüncesiyle isyandan vazgeçilmesinden sonrasına ilişkin ayrıca ve sarahaten açıklama yapılmasına ihtiyaç duyulmadığı değerlendirilmiştir. Nitekim devlet başkanı tarafından yapılan bahse konu çağrıya isyancılar tarafından olumlu cevap verilmesi durumunda, çağrının amacının hâsıl olduğuna *Mecmau'l-Enhur*'da yer verilmekte,⁷⁷ dolayısıyla da bu aşamadan sonra isyancılar hakkında yapılacak bir işlem bulunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

2.2. Silahlı Mücadele Aşamasında Yapılacaklar

Bâğlilerin bertaraf edilmesine yönelik devlet tarafından yürütülen operasyonun ikinci aşamasında silahlı mücadele yöntemi bulunmaktadır.

2.2.1. Silahlı Mücadele/Müdahale

Devletin “davet” ve “şüphelerin giderilmesi” gayretine olumlu cevap vermeyen isyancılarla alakalı “saldırıya başlamaları beklenilmeksizin kendilerine silahlı müdahalede bulunulabileceği (kıtâl)” ve “saldırıya geçmedikleri müddetçe herhangi bir harekâta başlanılamayacağı” şeklinde iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Devlet güçlerine saldırmadıkları sürece isyancılara karşı silahlı mücadele başlatılamayacağı görüşüne *Müştemilü'l-ahkâm*'da öncelik verilmektedir.⁷⁸ Silahlı saldırıya geçmeleri halinde ise birlikleri dağıtılınca kadar kendileriyle savaşılabileceği belirtilmektedir. Ayrıca adı geçen eserde, bir araya gelerek askeri bir güç oluşturmaları durumunda, saldırıya geçmeleri beklenilmeksizin silahlı mücadele başlatılabileceği yönündeki Hanefîlerin görüşü zikredildikten sonra, fiilen saldırıya geçilmedikçe silahlı müdahale söz konusu olamayacağı şeklindeki İmam Şafî'nin görüşüne de yer verilmektedir.⁷⁹ *et-Teshîl*, *İzâhu'l-İslâh*, *Mültekâ*, *Tenvîrü'l-ebâr*, *Minehu'l-gaffâr*, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, *Mecmau'l-Enhur*, *ed-Dürrü'l-muntekâ* ve *Reddü'l-muhtâr* adlı eserlerde ise isyancıların toplanarak bir bölgeyi/şehri ele geçirmeleri halinde, devlet güçlerine karşı saldırıya geçmeleri beklenilmeksizin silahlı müdahalede bulunulacağı

⁷⁶ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472-473; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Halebî, *Mültekâ*, 223; Kemalpaşazâde, *İzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b-105a; Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/546; Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b-106a.

⁷⁷ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-Enhur*, 1/707.

⁷⁸ Bu hüküm, *Müştemilü'l-ahkâm*, *et-Teshîl* ve *İzâhu'l-İslâh*'da *Kudûrî*'ye atfen zikredilmektedir. Bk. Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb* (Dımeşk: Dâru Kuba, ts.), 695.

⁷⁹ Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm* (Yeni Cami, 00570), 105a.

hususı, öncelikli ve Hanefîlerin esas görüşü olarak serdedilmektedir.⁸⁰ İlâveten *et-Teshîl*'de, fiilen saldırıya geçilmedikçe silahlı müdahalenin söz konusu olamayacağına dair görüş, sadece Şafiîler üzerinden değil, Hanefîler dışındaki diğer üç mezhebe topluca atıf yapılarak ifade edilmektedir. Ele geçirdikleri bölgede toplu bir güç oluşturmaları halinde, fiilen saldırıya başlamış olmasalar bile içinde bulundukları toplu güç halinin saldırı niteliği/anlamı taşıdığı değerlendirilerek, devlet güçlerinin isyancılara karşı silahlı müdahalede bulunabileceği de ilgili görüşün bir başka ayrıntısı olarak göze çarpmaktadır.⁸¹ Mezkûr açıklamalardan da anlaşılacağı üzere devlet güçlerinin isyancılara yönelik silahlı mücadele başlatması noktasında *Müştemilü'l-ahkâm* ile -zikri geçen- diğer eserler arasında önemli bir farklılık bulunmakta, bu farklılık isyancılara yönelik silahlı mücadele başlatılması hususundaki iki ayrı görüşü ifade etmektedir. Ayrıca isyancıların toplu bir askeri güç oluşturup belirli bir bölgede karargâh kurmaları halinde, telafisi güç veya imkânsız neticelere mahal vermemek amacıyla (saldırı beklenilmeksizin) silahlı müdahalede bulunulması yönündeki görüş, 'hüküm, delil üzerine cereyan eder'⁸² anlamına gelen genel kural ile gerekçelendirilmektedir.⁸³ İsyancılar saldırmadıkça, devlet güçlerinin silahlı mücadele başlatmasını câiz görmeyen -Hanefîler dışındaki- diğer üç mezhep ile Hanefîler içinde aynı yaklaşımı benimseyenler ise "meşru müdafaa dışında bir müslümanı öldürmenin haram oluşu" ve "herhangi bir zorunluluk olmaksızın müslümanların öldürülmesinin câiz olmadığı" yönündeki genel hükümleri, görüşlerine delil göstermektedirler.⁸⁴

2.2.2. Devlet Başkanının Halkı İsyancılara Karşı Yürütülen Silahlı Mücadeleye Katılmaya Davet Etmesi

İsyancılara karşı silahlı mücadele yürütülmesi yönünde bir karar alınır ve bu karar üzerine devlet başkanı, isyancıların bertaraf edilmesi amacıyla yürütülen mücadeleye destek vermeleri için halka çağrıda bulunursa, imkânı olan vatandaşların bu çağrıya uymaları gerekmektedir. Zulüm içerikli uygulamalar nedeniyle değil de yönetimde hak sahibi oldukları ve egemenliğin kendilerinde olması gerektiği iddiasında bulunarak devlet başkanına itaatten ayrılan kimseler, bu düşünce ve eylemleri nedeniyle isyancı sayılmışlardır. Böyle bir durumda gücü yeten her

⁸⁰ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472-473; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546. Halebî, *Mültekâ*, 223; Kemalpaşazâde, *Îzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b; Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707; Haskefi, *ed-Dürü'l-müntekâ*, 2/515; Haskefi, *ed-Dürü'l-muhtâr*, 351; Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276a; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/415. Bu eserlerden *Müştemilü'l-ahkâm*, *et-Teshîl*, *Îzâhu'l-İslâh* ve *Reddü'l-muhtâr*'da, zikri geçen bu hüküm *Hâherzâde* kaynak gösterilerek serdedilmiştir. Mevzubahis konunun adı geçen kaynak eserinde anlatımı için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhârî (*Hâherzâde*), *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 00847), 165a. Mezkûr kütüphanede Bedreddin Muhammed b. Mahmud el-Kerderî adına kayıtlı bulunan bu eserin, Ebubekir Hâherzâde'ye ait olduğu ifade edilmiştir. Bu bilgi için bk. Ferhat Koca, "Hâherzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/135.

⁸¹ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472-473.

⁸² Mezkûr genel kuralın orijinal şekli eserlerde *إِنَّ الْحُكْمَ يَتَوَرُّ عَلَى الدَّلِيلِ* şeklinde yer almaktadır.

⁸³ Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Kemalpaşazâde, *Îzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707; Haskefi, *ed-Dürü'l-muhtâr*, 351; Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276a.

⁸⁴ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472-473; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Kemalpaşazâde, *Îzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b-105a; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/708.

vatandaşın isyancılara karşı devletin yanında yer alması gerekmektedir.⁸⁵ Anlaşılan o ki; devlet başkanının bu daveti, silahlı mücadele sürecinin bir parçasıdır. Günah olmayan emir ve taleplerin icrası hususunda devlet başkanına itaat etmenin farz olmasından hareketle, sevap içeren bir eylemin icrasına dair bir emrin yerine getirilmesindeki gerekliliğin evleviyetine vurgu yapılarak, isyancılara karşı yapılan davete icabetin zorunluluğuna mesnet oluşturulmaktadır.⁸⁶ Ayrıca kalkışmacılar, söz konusu eylemleri nedeniyle fitne/kargaşa çıkarmışlar, bu suretle de Hz. Peygamber'in "Fitne uykudadır, onu uyandırana lanet olsun."⁸⁷ hadisine konu olmuşlardır.⁸⁸ "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de..."⁸⁹ meâlindeki âyet ile "Burnu ve kulağı kesik Habeşli bir köle bile başınıza yönetici olarak tayin edilse, ona kulak verin ve itaat edin!" ve "Başınıza kim emir olarak tayin edilirse edilsin kötülüğü tavsiye etmediği müddetçe size düşen ona itaat etmektir." mealindeki hadisler⁹⁰ de mezkûr hükmün dayanaklarındanıdır.⁹¹ İsyancılara karşı yürütülen silahlı mücadeleye iştirak etme imkânı bulunmayan ve/veya böyle bir gücü olmayan kimselerin -kaos durumu son buluncaya kadar- evlerinde oturmaları gerektiği de konu bağlamındaki bir diğer hüküm olarak dikkat çekmektedir.⁹² *Reddül-muhtâr*'da, fitne döneminde bir grup sahabenin "savaşın problemleri çözeceği" hususunda taşıdıkları kuşku nedeniyle evlerinden çıkmamaları (dolayısıyla da vuku bulan savaşlarda taraf olmamaları şeklindeki tutumları), savaşa gücü yetmeyenlerin evlerinde oturmaları gerektiği yönündeki mezkûr hükme dayanak kabul edilmiştir.⁹³ Bununla birlikte "müslümanlar arasında fitne patlak verdiğinde, fitneden uzak durup evde oturmak her müslüman için farzdır" şeklinde Ebû Hanîfe'den rivayet edilen görüş, devlet başkanının bulunmadığı ve müslümanların yöneticisiz kaldığı ortamla/dönemle ilişkilendirilmektedir.⁹⁴

⁸⁵ Timurtâşî, *Tenvîrül'el-ebâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Timurtâşî, *Minehu'l-*

gaffâr, (Yeni Cami, 00433), 276a; Haskefi, *ed-Dürrü'l-müntekâ*, 2/515; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 6/416; Simâvî, *Câmiu'l-fusûleyn*, 12b.

⁸⁶ Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 351.

⁸⁷ Alâu'ddîn Alî b. Hüsâmüddîn b. Kâdîhân el-Kâdirî eş-Şâzelî el-Muttaî el-Hindî el-Burhânî, *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-ekvâli ve'l-efâl*, thk. Hassân Abdummennân (Amman: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 2005), 1415.

⁸⁸ Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 6/412; Simâvî, *Câmiu'l-fusûleyn*, 12b.

⁸⁹ Nisâ 4/90.

⁹⁰ Bu iki anlamı ifade eden hadisler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (öl. 273/887), *es-Sünen*, thk. Beşar Avad Maruf (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1418/1998), "Kitâbu'l-Cihâd", 39 (2861-2863). Ayrıca bk. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Heyet (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1437/2016), "Kitâbu'l-İmâre", 22 (4756-4772).

⁹¹ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 6/416.

⁹² Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 351.

⁹³ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 6/416.

⁹⁴ Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 6/416. İnceleme konusu eserlerde, isyan durumunda devlet başkanına yardım edilmesine dair anlatım esnasında farklı kaynaklardan yararlanıldığı görülmektedir. Bu çerçevede, *ed-Dürrü'l-muhtâr*'da *Bedâiu's-sanâi'* ve *Dürrü'l-hükkâm*; *Minehu'l-gaffâr*'da *Bedâiu's-sanâi'* ve *Bahru'r-râik*; *Reddül-muhtâr*'da ise *Zahîre*, *Fethu'l-kadîr*, *Câmiu'l-fusûleyn* ve *es-Sirâcü'l-vehhâc* adlı eserlere atıfta bulunmaktadır. Mevzubahis konunun anılan kaynaklarda anlatımı için bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 9/545; Molla

2.2.3. İsyancıların Silah Bırakma Talebi

Silahlı mücadele devam ettiği esnada isyancılar tarafından gelebilecek silah bırakma talebi de (muvâdea) bu sürecin olası bir parçasıdır. Bu noktadaki hükümlere *Tenvîrû'l-ebşâr*'da yer verilmekte, şerhlerinde de konuya dair açıklamalar yapılmaktadır.⁹⁵ Bu çerçevede silahlı mücadele sırasında, isyancılardan barış yapılması yönünde talep gelmesi durumunda devlet başkanının olasılıklar üzerinde değerlendirme yaparak ortaya çıkacak muhtemel neticeye göre karar vermesi gerekmektedir. Silahlı mücadeleden vazgeçilmesinin müslümanların yararına olacağı sonucuna varılması halinde silah bırakma talebine olumlu karşılık verilecek, kamu yararı bulunmadığı yönünde bir kanaate ulaşılması durumunda ise isyancıların bertaraf edilmesi amacıyla başlatılan operasyon/mücadele neticelendirilecektir.⁹⁶ Ayrıca devlet yetkililerince yapılan değerlendirme neticesinde, silah bırakma talebine mukabil planlanan olumlu cevap karşılığında müslüman oldukları da dikkate alınarak isyancılardan (ganimet, tazminat ya da mahkûmiyete neden olacak) herhangi bir talepte bulunulamayacaktır.⁹⁷ Silah bırakma talebinin, isyancıların içinde bulundukları zafiyete delalet ettiği, bu durumu fırsata çevirmeye çalışmanın ise doğru olmayacağı ve istismar edilmemesi gerektiği düşüncesiyle bu yönde bir hüküm vaz edildiği değerlendirilmektedir.

2.2.4. Kıtâlin Sınırı

Eserlerin bir kısmında, isyancılara karşı devlet güçlerince yürütülen mücadele için “birlikleri dağılıncaya kadar” ifadesi kullanılmaktadır.⁹⁸ Mezkûr ifadenin, isyanın bastırılması amacıyla icra edilen silahlı mücadele için bir sınır çizdiği anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle etkisiz hale getirilmelerinden sonra isyancı gruba karşı yürütülen silahlı müdahalenin sonlandırılması gerekmektedir.

2.2.5. Rehinelere İlişkin Hükümler

Rehinelerle ilgili hükümler, silahlı mücadele sürecinin son aşamasında ele alınabilecek, belki silahlı mücadele sonrasına da sarkabilecek hususlardır. Zira vaki olan isyan hareketi üzerine başlatılan silahlı mücadele esnasında hem devlet güçleri hem de isyancılar tarafından (karşılıklı)

Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/547; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/96; Simâvî, *Câmiu'l-fusûleyn*, 12b; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik*, 5/236; Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî (Burhânü's-şerâa), *ez-Zahîretü'l-Burhâniyye*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2019), 6/379. Ayrıca *es-Sirâcü'l-vehhâc*'a atıf yapılarak anlatılan bu konu, *es-Sirâcü'l-vehhâc*'a yine kendi müellifince yazılan *el-Cevheretü'n-neyyire* üzerinden karşılaştırılarak teyit edilmiştir. Adı geçen eserde bağy konusunun anlatımı için bk. Râdiyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, thk. Sâid Bektaş (Ammân: Arvika li'd-Dirâset-i ve'n-Neşr, 2015), 6/340.

⁹⁵ Timurtâşî, *Tenvîrû'l-ebşâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 106a; Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 351; Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276a.

⁹⁶ Timurtâşî, *Tenvîrû'l-ebşâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 106a.

⁹⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/417.

⁹⁸ Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Timurtâşî, *Tenvîrû'l-ebşâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b. *Müştemilü'l-ahkâm*'da bu konunun anlatıldığı yerde *Kudûrî* kaynak gösterilmektedir. Bk. Meydânî, *el-Lübâb*, 695.

alınan rehinelere ilişkin hükümlere “muvâdea/silah bırakma/mütâreke” bağlamında yer verilmektedir. Bu çerçevede, ister silah bırakılmasına dair bir anlaşma yapılmış olsun isterse de bu yönde herhangi bir girişim ve alınan bir karar bulunmasın, hem devlet güçleri hem de isyancıların kontrolündeki rehinelere canlarının korunması esas olup aksi bir tutum kabul edilebilir görülmemektedir. Zira silah bırakılmasına dair yapılan anlaşmayla ve bu yönde bir anlaşma yapılmaması halinde salt rehin alınmakla rehinelere güvence verilmiş olmaktadır. Bir diğer ifadeyle gerek mütareke yapılmış olsun gerekse de sulha dair bir anlaşma bulunmasın, sadece rehin alınmaları ilgililerin can güvenliğinin garanti edilmiş olduğu anlamını taşımaktadır. Bu nedenle de rehinelere can güvenliğinin sağlanması gerekmektedir. Rehinelere can güvenliği karşılıklı sorumluluk olmakla beraber, isyancıların bu esasa riayet etmeyerek rehinelere öldürmesi halinde müteakibi söz konusu olamayacak, yani devlet yetkilileri de isyancılarla aynı tutumu göstererek ellerinde bulunan rehinelere öldürme cihetine gidemeyeceklerdir. Bununla birlikte bâğliler tamamen etkisiz hale getirilinceye ya da tövbe edip isyan halinden vazgeçinceye dek devletin elindeki rehinelere hapsedilebilecektir.⁹⁹

2.3. Silahlı Mücadele Sonrasında Yapılacaklar

İsyan bastırılıp devlet güçlerinin galip gelmesinin ardından çözülmesi gereken bazı problemler ya da ortaya çıkan tabloda cevap verilmesi gereken bazı sorular bulunmaktadır. Bu bağlamda yaralı, kaçan ve esir isyancılar ile isyancıların ailelerine nasıl davranılacağı ve sahip oldukları mallara el konulup konulamayacağı hususları önem arz etmektedir.

2.3.1. Yaralı ve Kaçan İsyancılara İlişkin Hükümler

Silahlı mücadele başlatılmasının ardından isyancıların devlet güçleri karşısında varlık gösteremeyip dağılması durumunda karşılaşılan ilk sorun, yaralı ve kaçan isyancılara nasıl davranılacağı hususudur. Bu bağlamda iltihak edebilecekleri bir güç bulunması halinde, isyancıların o güce katılarak devlet için yeniden tehlike oluşturmalarına engel olmak amacıyla, yaralı olanların da iyileştikten sonra tekrar isyana teşebbüs edebilecekleri göz önünde bulundurularak kaçan isyancıların takip edilmek suretiyle öldürülmeleri ya da esir edilmek üzere yakalanmaları, aynı şekilde yaralı olanların da etkisiz hale getirilmeleri Hanefî mezhebine meşru görülmektedir. Ancak katılabilecekleri bir güç, bu suretle de devlet için yeniden tehlike teşkil etmeleri olasılığı yoksa müslüman olmaları ve öldürülmelerine gerekçe teşkil eden zaruretin de ortadan kalkması nedenleriyle yaralıları ile kaçanlar öldürülemezler.¹⁰⁰ Yaralıların

⁹⁹ Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b; Haskefî, *ed-Dürü'l-muhtâr*, 351; Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276a; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 6/417. Burada kaynak verilenler dışındaki inceleme konusu eserlerde, “muvâdea” konusuna ve rehinelere ilişkin hükümlere yer verilmediği görülmüştür. Bk. Simâvî, *et-Teshîl*, 3/472-474; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105a-105b; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546-547; Halebî, *Mültekâ*, 223; Kemalpaşazâde, *İzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b-105a; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707-709.

¹⁰⁰ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/473; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 106a; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Halebî, *Mültekâ*, 223; Kemalpaşazâde, *İzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b; Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 105b; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/708. Bu konuya dair açıklama yapan inceleme konusu eserlerden *Mecmau'l-enhur*'da, *Bahru'r-râik* ve *el-İhtiyâr*'a atıfta bulunmaktadır. Kaynak gösterilen eserlerde konunun anlatımı için bk. İbn

öldürülmeleri, kaçanların da takip edilerek etkisiz hale getirilmeleri şeklindeki hükmün Hanefî mezhebinin genel görüşü olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte incelemeye konu eserlerin bir kısmında Hanefî mezhebi dışındaki mezheplerin de bu konudaki görüşlerine yer verilmektedir. Şafiî mezhebi -Hanefîlerin aksine- ister iltihak edebilecekleri bir güç bulunsun ister bulunmasın, yaralı ve kaçan isyancıların öldürülemeyeceklerini savunmaktadır.¹⁰¹ Söz konusu ihtilafın sadece Şafiîler üzerinden değil de, Hanefîler dışındaki diğer üç mezhebe topluca atıfta bulunularak ele alındığı anlatımlara da rastlanmaktadır. Netice itibarıyla Hanefîlerce câiz görülen “iltihak olasılığı halinde yaralı ve kaçan isyancıların öldürülmeleri” şeklindeki uygulama, müdafaa sınırını aştığı gerekçesiyle iltihak ihtimali bulunsun ya da bulunmasın diğer üç mezhep tarafından câiz görülmemektedir.¹⁰²

2.3.2. İsyancıların Ailelerinin Esir Edilip Edilemeyeceği ve Mallarına El Konulup Konulamayacağı

Silahlı mücadele sonrasındaki sürecin önemli noktalarından biri de isyancıların ailelerine nasıl davranılacağı ve sahip oldukları mallara el konulup konulamayacağı hususudur.¹⁰³ Metin türü ve metin nitelikli eserlerde “isyancıların zürriyetleri esir edil(e)mez” şeklinde genel bir ifade kullanılmakta, şerh türü eserlerde ise isyancıların ailelerinden olan çocuklar, yaşlılar, hastalar ve âmâ kimseler ile kadınların esir edilemeyeceği belirtilmektedir.¹⁰⁴ Hz. Ali'den nakledilen “esir isyancıların öldürülemeyeceği, mallarının alınamayacağı ve kadın isyancıların esir edilemeyeceği” yönündeki rivayet bu hükme dayanak teşkil etmektedir.¹⁰⁵ Bâğîlerin malları ise ganimet gibi değerlendirilerek isyanı bastırmak için mücadele edenler arasında paylaştırılmayacak, bilakis koru(n)maya alınacak, pişmanlık ikrarının ardından iade

Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 5/237; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 4/152. Ayrıca *ed-Dürü'l-müntekâ*'da, *el-Muhît* kaynak olarak zikredilmektedir. Bk. es-Serahsi, *el-Muhîtü'r-radavî*, 5/342.

¹⁰¹ Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 106a; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546.

¹⁰² Simâvî, *et-Teshîl*, 3/473; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/707.

¹⁰³ Bu konuya yer veren inceleme konusu eserlerden bazılarında, ilgili hükümlerin serdedilmesi esnasında çeşitli kaynaklara atıfta bulunulmuştur. Bu çerçevede; *Mecmau'l-enhur* ve *ed-Dürü'l-müntekâ*'da *el-İhtiyâr*; *ed-Dürü'l-muhtâr*'da *Fethu'l-kadîr*, *Nehru'l-fâik* ve *es-Sirâcü'l-vehhâc*; *Minehu'l-gaffâr*'da *el-Hidâye*, *el-Muhît*, *Muhtasarü'l-Kerhî* ve *es-Sirâcü'l-vehhâc*; *Reddü'l-muhtâr*'da ise *Zeylâi* kaynak gösterilmiştir. Anılan kaynaklarda mezkûr konuya dair anlatım için bk. Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 4/152-153; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/99; İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik*, 3/267; es-Serahsi, *el-Muhîtü'r-radavî*, 5/342-343; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* (Beyrut: Dâru'l-Erkâm B. Ebî'l-Erkâm, ts.), 1-2/463. Konunun *es-Sirâcü'l-vehhâc*'ın muhtasarı olan *el-Cevheretü'n-neyyire*'deki anlatımı için bk. Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 6/342. Ayrıca *Minehu'l-gaffâr*'da *Kerhî*'ye atfen zikredilen bu konunun karşılaştırılması, *Kerhî*'nin *el-Muhtasar*'ı üzerine yazılan *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî* üzerinden yapılmıştır. Bk. Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, thk. Abdullah Nezîr Ahmed Abdurrahman (Kuveyt: Mektebetü'l-İmâmî'z-Zehabî li'n-neşri ve't-tevzi, 2022), 9/189-190.

¹⁰⁴ Bk. Simâvî, *et-Teshîl*, 3/473; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Halebî, *Mültekâ*, 223; Kemalpaşazâde, *İzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b; Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebşâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 106a; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/708; Haskefî, *ed-Dürü'l-müntekâ*, 1/516.

¹⁰⁵ Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276b.

edilecektir.¹⁰⁶ Bâğlilere ait silah ve bineklerle ilgili hüküm, diğer mallarının kullanılamayacağına ilişkin genel hükümden istisna tutulmuştur. İsyancı olmayan vatandaşların silahları ile bineklerinde devlet başkanının ihtiyaca binaen tasarruf yetkisinin bulunduğu dikkat çekilerek, isyancı bir gruba ait silah ve teçhizata ihtiyaç gerekçesiyle el konulmasının evleviyetle câiz olacağı vurgulanmıştır. Cemel savaşı sırasında Hz. Ali'nin isyancılara ait silahları, mülkiyetini vermeksizin sadece ihtiyaç duyulduğu sürede kullanılmak kaydıyla askerler(i) arasında dağıtması, bu hükme mesnettir.¹⁰⁷ İhtiyaç söz konusu değilse silah ve binekler de diğer mallar ile beraber korunacak ya da elde edilen gelir ilgili isyancının giderlerinde kullanılmak üzere satılabilecektir.¹⁰⁸ Daha kolay ve kontrol edilebilir olması nedeniyle isyancılara ait güçlü yük hayvanları da geliri muhafaza edilmek üzere satılabilecektir.¹⁰⁹

2.3.3. İsyancı Esirlere İlişkin Hükümler

İsyancılara karşı başlatılan silahlı mücadele esnasında devlet güçleri tarafından ele geçirilen esirler hakkında uygulanacak hükümlerle ilgili *Câmiu'l-fusûleyn, et-Teshîl, Dürerü'l-hükkâm, İzâhu'l-İslâh, Mülteka'l-ebhur* ve *ed-Dürri'l-müntekâ* isimli eserlerde herhangi bir hüküm yer almazken, *Müştemilü'l-ahkâm, Tenvîrü'l-ebâr* ve şerhleri *Minehu'l-gaffâr* ile *ed-Dürri'l-muhtâr*'da, ayrıca *Reddü'l-muhtâr*'da konuya dair açıklama yapılmaktadır.¹¹⁰ Esir alınan isyancılar, iltihak edebilecekleri, bu suretle de devlet için yeniden tehlike oluşturabilecekleri bir topluluk bulunması halinde öldürülebileceklerdir. Ayrıca devlet başkanının takdiriyle hapis cezasına çarptırılmaları da mümkündür. Eğer iltihak edebilecekleri bir topluluk söz konusu değilse (kaçan ve yaralı isyancılar hakkında cari olduğu gibi) öldürülmeleri söz konusu olmayacaktır. Şafilere göre ise her halde öldürülmeleri câiz görülmemektedir.¹¹¹ Diğer taraftan isyancıların maiyetinde ve tasarrufunda bulunan köle hakkında isyan hareketindeki rolüne bakılarak karar verilecek, bu bağlamda ilgili kişi bizzat isyancı sıfatıyla harekette yer almışsa -ve iltihak ihtimali de varsa- hakkında ölüm cezası verilebilecek, ancak bir kölenin -kendisi isyancı olmaksızın- sadece efendisine hizmet amacıyla isyancıların safında bulunduğu tespiti halinde hakkında hapis cezasına

¹⁰⁶ Halebî, *Mültekâ*, 223; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 106b; Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 106a; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Kemalpaşazâde, *İzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b.

¹⁰⁷ Simâvî, *et-Teshîl*, 3/473; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/546; Halebî, *Mültekâ*, 223; Kemalpaşazâde, *İzâhu'l-İslâh* (Beyazıt, B8866), 104b; Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 106a; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/708; Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276b.

¹⁰⁸ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/708.

¹⁰⁹ Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm* (Yeni Cami, 00570), 105b; Haskefî, *ed-Dürri'l-muhtâr*, 352.

¹¹⁰ Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebâr*, (Reşit Efendi, 00183-003), 106a; Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276a; Haskefî, *ed-Dürri'l-muhtâr*, 351-352; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/417.

¹¹¹ Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b.

hükmedilecek, son isyancı etkisiz hale getirilinceye kadar da hapiste tutulacaktır.¹¹² *Minehu'l-gaffar*'da esirler hakkında devlet başkanının üç seçeneğinin olduğu belirtilmektedir:¹¹³

2.3.3.1. Ölüm Cezası

İsyancı esirler hakkında devlet başkanına ölüm cezası takdirinde bulunma hakkı/yetkisi tanınmaktadır. Devlet başkanı isterse bu yönde takdirde bulunarak cezanın infazını sağlayabilecektir.¹¹⁴ Adı geçen şerh türü eserin metni olan *Tenvîrü'l-ebşâr*'da konu bağlamında yapılan açıklamada “iltihak” kaydına yer verilmemekte, ölüm cezası takdiri mutlak bir seçenek olarak zikredilmektedir.¹¹⁵ Ancak hem *Minehu'l-gaffar*'da hem de diğer eserlerdeki “iltihak etmek suretiyle devlet için yeniden tehlike teşkil etmeleri söz konusu olmadığında esirlerin öldürülemeyeceği” yönündeki hüküm¹¹⁶ ile isyancıların müslüman olmalarının ön plana çıkarılması¹¹⁷ ve canın korunması noktasında vaz edilen genel ilkelerden¹¹⁸ hareketle, “iltihak” ihtimali bulunmadığında esirlerin öldürülmesinin doğru bir uygulama olarak kabul edilmediği neticesine ulaşılmaktadır. Nitekim *Reddü'l-muhtâr*'da, esirlerle ilgili devlet başkanına tanınan takdir yetkisinin, isyancıların şevkinin kırılmasını sağlayacak en uygun yöntemi belirleyerek uygulanması anlamına geldiği, yoksa öç alma duygusuyla ya da zevk ve kaprile davranılabileceği anlamı taşımadığı belirtilmektedir. Dolayısıyla da *Tenvîrü'l-ebşâr*'da serdedilen bu hükmün “iltihak” ayrıntısıyla birlikte ele alınması gerektiği değerlendirilmiştir. İlaveten, esir alınan isyancıların isyan devam etti(rildi)ği zaman diliminde -isyanın sonlandırılmasını sağlamak için- öldürülmesi de câiz görülmüştür.¹¹⁹ Bu çerçevedeki uygulamanın, ilgili isyan hareketinin devlet için tehlike teşkil ettiği mülahazasıyla bağlantılı değerlendirilmesi gerektiği düşünülmüştür.

2.3.3.2. Serbest Bırakma

Silahlı mücadele esnasında esir alınan isyancılar, devlet başkanı tarafından uygun görülmesi durumunda serbest bırakılabilecektir. Bu seçenek, esir isyancılar hakkında uygulanabilecek alternatiflerden birisidir. Nitekim kendisine isyan eden hâricîlerden ele geçirilen esirleri, aleyhine faaliyet yürütmeyeceklerine dair söz aldıktan sonra serbest bırakan Hz. Ali'nin takdiri bu uygulamaya dayanak teşkil etmektedir.¹²⁰

¹¹² Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276a-276b.

¹¹³ *Minehu'l-gaffâr*'daki bu açıklamalar, *Kerhî* ve *es-Sirâcü'l-vehhâc* üzerinden anlatılmıştır. Konunun *es-Sirâcü'l-vehhâc*'in muhtasarı olan *el-Cevheretü'n-neyyire* ile *Kerhî*'nin *el-Muhtasar*'ı üzerine yazılan *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*'deki anlatımı için bk. Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 6/341; Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, 9/189.

¹¹⁴ Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276a.

¹¹⁵ Timurtâşî, *Tenvîrü'l-ebşâr* (Reşit Efendi, 00183-003), 106a.

¹¹⁶ Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, (Yeni Cami, 00570), 105b; Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276a; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/417.

¹¹⁷ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 1/708.

¹¹⁸ Abdurrahman Haçkalı, *Şâtîbî'de Makâsîd ve Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 94-96.

¹¹⁹ Bu açıklamaya/ayrıntıya, inceleme konusu Osmanlı dönemi fıkıh eserlerinde rastlanmamıştır. Mezkûr hüküm *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*'de serdedilmektedir. Bk. Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, 9/189.

¹²⁰ Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276a.

2.3.3.3. Hapis Cezası

Esir isyancılar hakkında devlet başkanı tarafından hapis cezasına hükmedilebileceği şeklindeki uygulama, bir diğer seçenektir. Bu yöndeki takdir hakkı, isyandan vazgeçilmesini sağlamaya dönüktür. Nitekim kalkışmacılar isyana son vereceklerini (tövbe edeceklerini) deklare etmeleri halinde devlet başkanı isyan son bulana dek esirleri hapsedecek, isyan sona erdikten sonra ise serbest bırakacaktır.¹²¹

Sonuç

Osmanlı dönemi fıkıh eserlerinde, Hanefî mezhebinin mutemed kaynaklarında benimsenen yöntem çerçevesinde bağy konusuna da yer verilmiştir. Osmanlı öncesi eserlerde, detaylı ve delillerin serdedilmesiyle işlenen konular, Osmanlı döneminde kaleme alınan metin türü ve muhtasar şerh türü (metin nitelikli) eserlerde ihtisar edilerek ele alınmıştır. Bu bağlamda metin türü eserlerin karakteristik özelliklerine uygun olarak veciz ifadeler kullanılmış, ayrıntıya girilmemiş, çoğunlukla delillere yer verilmemiştir. Ayrıca inceleme konusu her bir eserin, bağy ile ilgili hükümlerin tamamını içerdiği söylenemeyecektir. Eserin kaleme alındığı dönemde bağy bağlamında öne çıkan gündem, müellifin, yaşadığı zaman diliminde vaki olan bağy hadiselerinden hangi noktada ve ne ölçüde etkilendiği ya da kendince daha önemli gördüğü hususları esere alma düşüncesi ve eserin mümkün olduğunca ihtisar edilerek tamamlanma çabası gibi nedenlerin, bu noktada etkili olması muhtemeldir. Şerh türü eserlerde ise konu nispeten detaylandırılmakla birlikte, metinde yer verilen ana çerçevenin dışına genelde çıkmamıştır. *Reddü'l-muhtâr* isimli hâşiyede ise üzerine yazıldığı *ed-Dürri'l-muhtâr* esas alınmakla beraber, ilişkili farklı konulara da temas edilmiş, ayrıca konunun anlatımı esnasında önceki dönem eserlerden oldukça sık alıntılar yapılmıştır.

Bu çalışmaya konu eserlerde, bâğîlere dair yapılan tanımın/anlatımın bağyin tanımına da delalet edeceği düşüncesiyle ayrıca eylemin tarifi cihetine gidilmediği değerlendirilmiştir.

Eserler arasındaki mukayese neticesinde, bağye dair anlatımların büyük ölçüde örtüştüğü görülmüş olmakla birlikte kısmî farklılıklar da tespit edilmiştir. Bu bağlamda, bağy girişiminde bulunan grubun “güç sahibi olması” anlamını ifade eden “mene‘a” kavramı, inceleme konusu şerh türü eserlerden sadece *Mecmau'l-enhur* ve *Reddü'l-muhtâr*'da yer almaktadır. Bağyin ve bâğîlerin tanımı için oldukça önemli olduğu anlaşılan bu unsurun eserlerde açıkça zikredilmemesinin dikkat çekici olduğu söylenebilir. Ya da “tegallüb” kavramının bahsi edilen anlamı içerdiği düşüncesiyle sarahaten zikredilmesine gerek duyulmamıştır.

“Bağy eylemine dayanak olarak ileri sürülen haklılık iddiası/mesnet/gerekçe” anlamı taşıyan ve bağy suçunun oluşumu için gerekli görülen unsur ilgili eserlerde “te'vil” kavramıyla zikredilirken, *Mecmau'l-enhur* ile *ed-Dürri'l-müntekâ*'da “şüphe” kavramıyla ifade edilmiştir. Bu

¹²¹ Timurtâşî, *Minehu'l-gaffâr*, (Yeni Cami, 00433), 276a; Haskefî, *ed-Dürri'l-muhtâr*, 351-352.

farklılığın, aynı anlamın farklı lafızla ifade edilmesi dışında başka bir ayrıntı/mülahaza içermediği değerlendirilmiştir.

İsyana teşebbüs eden gruba devlet başkanı tarafından yapılan “vazgeçme” çağrısına isyancılar tarafından olumlu karşılık verilmesi durumunda, devlet başkanının ya da güçlerinin isyancılarla ilgili nasıl bir tavır takınacağına dair *Mecmau'l-Enhur* dışındaki eserlerde herhangi bir açıklama yapılmaması ve doğrudan isyana devam edilmesi haline ilişkin hükümlere geçilmesi, dikkat çeken bir diğer farklılıktır. İsyandan vazgeçilmesi için çağrı yapılması ve isyana sevk eden gerekçeler ile bu noktada zihinlerde oluşan endişelerin giderilmesine dönük çaba gösterilmesi şeklindeki tutum ile bu tutumun esas ve öncelikli kabul edilmesinin, isyan halini terk edenlere yönelik herhangi bir yaptırım uygulanmayacağına zımnen delalet ettiği düşüncesiyle hareket edilmiş olmalıdır. Dolayısıyla da isyandan vazgeçilmesinden sonrasına dair ayrıca ve sarahaten açıklama yapılmasına ihtiyaç duyulmadığı söylenebilir. Nitekim bu noktaya ilişkin *Mecmau'l-Enhur*'da, çağrının amacının hâsıl olduğu açıkça ifade edilmekte, buradan hareketle de isyandan vazgeçilmesinden sonra isyancılar hakkında yapılacak bir işlem bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Devlet güçlerinin isyancılara yönelik silahlı mücadele başlatması noktasında *Müştemilü'l-ahkâm* ile inceleme konusu diğer eserler arasında önemli bir farklılık bulunmakta, bu farklılık isyancılara yönelik silahlı mücadele başlatılması hususundaki iki ayrı görüşü ifade etmektedir. Hanefîlerin içinde bir grup ile diğer üç mezhep, isyancıların toplanarak bir bölgeyi ele geçirmiş olmalarını silahlı mücadele başlatılması için yeterli görmeyerek fiilen silahlı saldırıya başlamalarını gerekli kabul etmektedir. *Müştemilü'l-ahkâm*'da bu görüş esas alınmaktadır. Hanefîlerin çoğunluğu ise isyancıların ele geçirdikleri bir bölgeyi karargâh edinerek orada toplanmalarını, silahlı müdahalede bulunulması için yeterli görmektedir. *Müştemilü'l-ahkâm* dışındaki eserler de bu görüşü esas kabul etmektedir. Bu noktada *et-Teshîl*'de, ele geçirdikleri bölgede toplu bir güç oluşturmaları halinde, fiilen saldırıya başlamış olmasalar bile içinde bulundukları toplu güç halinin saldırı niteliği/anlamı taşıdığı ifade edilmektedir. Konuya yer veren eserlerden *Mültekâ* dışındaki diğerleri, ihtilafı sadece Şafiî mezhebi üzerinden ele alırken, *et-Teshîl*'de Hanefîler dışındaki diğer üç mezhebe topluca atıfta bulunulmuştur. *Mültekâ*'da ise mezhep dışı görüş ayrılığına hiç değinilmemiştir. İncelemeye konu eserlerin bir kısmında, kaçan ve yaralı isyancıların devlet için yeniden tehlike oluşturma ihtimali bulunduğu etkisiz hale getirilecekleri yönündeki Hanefî mezhebinin görüşü ile diğer mezheplerin bu konudaki farklı/aksi görüşleri de serdedilmiştir. İsyancılara karşı yürütülen silahlı mücadelenin sınırına dair de sadece *Müştemilü'l-ahkâm* ve *Tenvîrü'l-ebşâr*'da açıklama yapılmaktadır. Bu bağlamda yapılan izahlardan, birlikleri dağıtılıp dirençleri kırıldıktan sonra isyancılara karşı yürütülen silahlı operasyona son verilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. İsyancıların müslüman olmaları, kendilerine yönelik başlatılan silahlı mücadelenin de devlet lehine sonuçlanması, bir başka ifadeyle girilen isyanın, isyancılarca belirlenen amaca ulaşma olasılığının ortadan kalkması, bu noktada belirleyici unsur olmalıdır.

Silahlı mücadele esnasında bâğîler tarafından sulh yapılması yönünde bir teklif gelmesi durumunda devletin nasıl davranacağına dair hükümlere *Tenvîrû'l-ebşâr*'da yer verilmektedir. Şerhleri *Minehu'l-gaffâr* ve *ed-Dürrü'l-muhtâr* ile *Reddü'l-muhtâr*'da da ilgili hükme dair kısa açıklamalar yapılmaktadır. İnceleme konusu diğer eserlerde ise konuya değinilmemektedir. İsyancılara karşı başlatılan silahlı mücadele esnasında devlet güçleri tarafından ele geçirilen esirler hakkında uygulanacak hükümlerle ilgili de, *Müştemilü'l-ahkâm*, *Tenvîrû'l-ebşâr*, *Minehu'l-gaffâr*, *ed-Dürrü'l-muhtâr* ve *Reddü'l-muhtâr*'da açıklama yapılmakta, diğer eserlerde ise konuya temas edilmemektedir. Ayrıca *Minehu'l-gaffâr*'da esirler hakkında devlet başkanına “ölüm”, “hapis” ve “serbest bırakma” olmak üzere üç tür takdir hakkı tanındığı belirtilmektedir. İnceleme konusu eserlerin bağy bölümü özelinde elde edilen bu farklılıklardan “devlet güçlerinin isyancılara yönelik silahlı mücadele başlatması” noktasında *Müştemilü'l-ahkâm* ile diğer eserler arasındaki -yukarıda zikredilen- farklı yaklaşım, ictihadî bir farklılık olarak ele alınabilir. Farklılığa dair sözü edilen diğer hususlar ise konunun “ihtisar edilmiş halde serdedilme gayretinden” ya da “detaylı anlatılmasına dönük yaklaşımdan” dolayı ortaya çıkmış görünmektedir. Söz konusu farklılıkların bir bütün halinde bu çalışmada serdedilmesi, bağy konusunun bütüncül bir görünüm kazanmasına hizmet edecektir. İlaveten, bâğîlerle mücadele sürecinin ilk aşamasının “silahlı mücadele öncesi” olduğu, bu aşamada “davet” ve “keşfü's-şüphe” yöntemlerinin tatbik edilebileceği; silahlı mücadele aşamasında ise “kıtâl”, “isyanın bastırılması amacıyla halktan destek istenmesi”, “muvâdea” ve “rehineler” ile ilgili konular bulunduğu, sonrasında “yaralı ve kaçan isyancılara nasıl davranılacağına”, “isyancıların mallarına el konulup konulamayacağına”, “isyancı ailelerinin esir edilip edilemeyeceğine” dair hükümler ve “isyancı esirlere nasıl muamelede bulunulacağı” hususunun, silahlı mücadelenin hemen sonrasına sarkan meseleler olduğu, çalışmaya konu eserlerin bütüncül bir şekilde incelenmesi neticesinde elde edilmektedir. Bununla birlikte, isyancılar tarafından toplanan vergiler, bâğî hâkimlere ait yargı kararları, isyancıların hâkimiyet kurdukları bölgede vuku bulan cinayetler ve isyan esnasında birbirlerini öldüren adil ve bâğî kimseler arasındaki miras ilişkisine dair hususlar, yine silahlı mücadele sonrasında ele alınacak konulardır. Ancak hem silahlı mücadele sonrasına sarkan ikinci nitelikli meseleler olarak değerlendirilmesi hem de bu çalışmanın hacmine uygun olmaması nedenleriyle, zikredilen bu konulara temas edil(e)memiştir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethics Committee Permission

This study does not require ethics committee approval, and the data used was obtained from literature review/published sources. It is stated that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and the statement used is stated in the bibliography in all reports.

Yazar Katkı Oranı

Bu makalede katkı oranları sorumlu yazar (Şükrü Şahin DÜGENCİLİ) (%70), ikinci yazar (Abdurrahman HAÇKALI) (%30) olarak belirtilmiştir.

Kaynakça

- Akalın, Adnan. *İslam Hukukunda Devlete İsyan Suçu*. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.
- Cezar, Mustafa. *Mufasssal Osmanlı Tarihi: Resimli-Haritalı*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Erturhan, Sabri. *İslâm Ceza Hukuku*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî. *Mişbâhu'l-münîr fî garîbi's-Şerhi'l-kebîr li'r-Râfî*. thk. Abdulazîm eş-Şenâvî. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1987.
- Fıglalı, Ethem Ruhi. "Alî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/371-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Güneş, Kadir. *Arapça - Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2010.
- Haçkalı, Abdurrahman. *Şâtîbî'de Makâsîd ve Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Haddâd, Radiyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed. *el-Cevheretü'n-neyyire*. thk. Sâid Bektaş. 6 Cilt. Ammân: Arvika li'd-Dirâset-i ve'n-Neşr, 2015.
- Hâherzâde, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhârî. *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 00847. https://portal.yek.gov.tr/works/search/full?key=%C5%9Eerhu+M%C3%BC%C5%9Fkilati%27l-Kud%C3%BBri&search_key_type=3&search_form_type=ALL_FIELDS
- Halebî, İbrâhim b. Muhammed. *Mülteka'l-ebhur*. İstanbul: Salâh Bilici Kitabevi Yayınları, ts..
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dîmaşkî. *ed-Dürrü'l-muhtâr şerh-u Tenvîri'l-ebşâr ve câmiil-bihâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dîmaşkî. *ed-Dürrü'l-müntekâ fî şerhi'l-Mültekâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdulazîz el-Huseynî ed-Dîmaşkî. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürrü'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebşâr*. 6 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- İbn Mâce, Abdillâh Muhammed Ebû el-Kazvînî. *es-Sünen*, thk. Beşar Avad Maruf. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1998.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-arab*. 8 Cilt. Kum/İran: Neşrü Edebi'l-Havza, 1984.
- İbn Nüceym, Sirâceddin. *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. thk. Ahmed İzzü İnâye. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Şerhu Fethi'l-kadîr ale'l-Hidâye şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İmâdî, Ebû'l-Feth Zeynüddin. *Fusûlu'l-ihkâm fî usûli'l-ahkâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 00525.

- Kaplan, İlyas. "Hanefî Mezhebinde Muteber Kaynaklar ve Mezhep İçi Tercihin İşleyişi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 18 (2011), 311-325. https://isamveri.org/pdfdr/002533/2011_18/2011_18_KAPLANI.pdf
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mesûd b. Ahmed. *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Kaya, Eyyüp Said. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/560-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. b. Süleyman b. Kemal. *Îzâhu'l-İslâh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Beyazıt, B8866.
- Koca, Ferhat. "Hâherzâde". 15/135. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*. thk. Abdullah Nezâr Ahmed Abdurrahman. 9 Cilt. Kuveyt: Mektebetü'l-İmâmî'z-Zehebî, 2022.
- Kuhistânî, Şemsüddîn Muhammed b. Hüsâmiddîn el-Horasânî. *Câmiu'r-rumûzi'r-rivâye fî şerhi Muhtasari'l-Vikâye*. thk. Muhammed Ahmed Abdulaziz. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019.
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. çev. Hayrettin Karaman, vd.. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Mergînânî, Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî (Burhânü's-Şerîa). *ez-Zahîretü'l-Burhâniyye*. thk. Heyet. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019.
- Mergînânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. 1-2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkâm B. Ebi'l-Erkâm, ts..
- Mevsîlî, Ebû'l-Fazl Mecdûddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr*. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.
- Molla Hüsrev, Ferâmurz b. Ali Mehmet. *Dürrerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*. thk. Heyet. İstanbul: Harf İlmi Araştırma ve Geliştirme Merkezi, ts..
- Muttakî el-Hindî, Alâuddîn Alî b. Hüsâmiddîn b. Kâdîhân el-Kâdirî eş-Şâzelî el-Burhânfûrî. *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-ekvâli ve'l-efâl*. thk. Hassân Abdulmennân. Amman: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 2. Basım, 2005.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn, b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Heyet. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2016.
- Rûmî, Fahreddin Yahyâ b. Abdullah el-Mudurnî. *Müştemilü'l-ahkâm fî fetâvâ'l-Hanefiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 00570.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. thk. Hassân Abdulmennân. 1 Cilt. Ürdün: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 2009.
- Serahsî, Radiyyüddin. *el-Muhîtü'r-radavî*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2021.
- Simavi, Mahmud b. İsrail b. Abdülaziz Bedreddin. *et-Teshîl şerhu Letâifi'l-işârât*. thk. Mustafa Bülent Dadaş. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Simavi, Mahmud b. İsrail b. Abdülaziz Bedreddin. *Câmiu'l-fusûleyn*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2012.

-
- Şahin, Hamdi. *Emeviler ve Emevi Devleti*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.
- Şeyhîzâde, Abdurrahman b. Mehmed b. Süleyman. *Mecmau'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*. 1 Cilt. İstanbul: Eda Neşriyat, 1991.
- Timurtâşî, Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî el-Gazzî. *Tenvîrü'l-ebşâr ve câmiu'l-bihâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşit Efendi, 00183-003.
- Timurtâşî, Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî el-Gazzî. *Minehu'l-gaffâr şerh-u Tenvîri'l-ebşâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 00433.
- Timurtâşî, Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî el-Gazzî. *Müsifetü'l-hükkâm ale'l-aḥkâm*. Amman: Dâru'l-Feth, 2007.
- Üdeh, Abdulkâdir. *et-Teşrîu'l-cinâiyyü'l-İslâmî mukârinen bi'l-kânûni'l vazî*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 13. Basım, 1994.
- Yiğit, İsmail. "Osman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.